

PETER BALSLEV-CLAUSEN & HANS RAUN IVERSEN (RED.)

### Salmesang

#### *Grundbog i hymnologi*

København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, 2014. 408 s. ISBN 978-87-7524-178-1

*Salmesang* utger sig för att vara en grundbok i hymnologi; den är en rejäl sådan på över 400 sidor. Den vänder sig bland annat till präster och kyrkomusiker, framför allt till studerande till dessa professioner, men också till en intresserad bredare allmänhet. Som svensk blir man inte bara euforisk över att se att ett sådant verk finns *utgivet*, utan också över att konstatera att det uppenbarligen finns *behov* av ett sådant verk. Med svenska mått skulle en sådan bok motsvara cirka två veckors heltidsstudier under grundutbildningen. Vilken utopi, vad gäller svenska förhållanden och för kyrkoarbetare i Sverige, att på grundnivå få ägna hymnologin denna tid.

Efter en inledning är *Salmesang* indelad i sex huvudavsnitt: ”Salmesangens fænomenologi”, ”Salmesang i dag”, ”Salmesang og gudstjeneste”, ”Den danske salmesangstradition”, ”Musikken i den danske salmesangstradition” samt ”Salmerna og deres forfattere”. Varje avsnitt är försett med en litteraturförteckning. I boken medverkar 18 till stor del välkända danska hymnologer, såväl teologer/präster (biskopar) som musikvetare/musiker men också personer från andra vetenskapliga discipliner. Redaktörer för boken är Peter Balslev-Clausen, adjungerad professor i hymnologi, och lektorn i praktisk teologi Hans Raun Iversen vid Det Teologiske Fakultet i

Köpenhamn. I slutet av boken ges en kort presentation av författarna. Boken är försedd med personregister samt psalm- och sångregister, melodiregister och förteckning över bibelhänvisningar, vilket naturligtvis är en styrka.

”Vi er enige om, at salmesang er den vigtigste praksisform i dansk kirkeliv. Vi er også enige om, at tekster og musik udgør en uopløselig enhed i salmesangen” skriver de två redaktörerna i förordet och betonar härmed psalmsångens betydelse och hur man ser på psalmen, vilket ger avtryck i och genom boken. Man konstaterar att i en tid då psalmanvändningen förändras, efter årtionden av tillbakagång, finns ett nyvaknat intresse för psalmsången. Frågor som *Salemsang* vill ge svar på är till exempel: ”Vad är en psalm?”, ”Varför sjunger man så mycket i kyrkan?” och ”Varför skall bebisar och skolbarn lära sig att sjunga psalmer?” I *Salmesang* vill man inte bara hålla ihop text och musik som en enhet, utan ser också psalmen ur ett vidare perspektiv:

Hovedsynspunktet i denne bog er, at salmesang er en kropslig og kommunikativ praksis, som på unik vis formulerer, formidler og fastholder eksistentielle og kristne livsudtryk hos den enkelte. Samtidigt skaber salmesangen rum for ny fælles forståelse af og forankring i eksistentiel og kristen livsforståelse for dem, der synger (s. 9).

På så vis anknyter boken både till en bredare tvärvetenskaplig förståelse av psalmen och även till att hålla ihop det existentiella perspektivet med det kristna trospektivet samt att se hur dessa samverkar i och genom psalmen. Detta har traditionellt sett inte varit dominerande i dansk hymnologi, utan kommit de senaste decennierna, inte minst genom det nordiska forskarnätverket NORDHYMN.

Första delen av *Salmesang* diskuterar och dokumenterar psalmsångens praxis i begynnelsen av 2000-talet medan den andra delen ger en teoretisk och historisk belysning av psalmsången. Bokens första del, menar jag, är den mest intressanta; här vidgas till att belysa psalmer brett, inte minst därför att dansk hymnologi länge varit präglad av

ett mer traditionellt synsätt. Det funktionella perspektivet, där man till exempel öppnat för sociologiska infallsvinklar, var ifrågasatt i Danmark för så sent som halvtannat decennium sedan, vilket kom till kraftigt uttryck i samband med det nordiska tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Dejlig er jorden*. När det i boken öppnas för ett funktionellt sätt att se på hymnologin – ett perspektiv som Sven-Åke Selander varit banbrytande för – finner jag det därför lite märkligt att Sven-Åke Selander endast återfinns i litteraturhänvisningarna som redaktör för samlingsvolymen *Luthers psalmer i de nordiska folkens liv* 2008, när han både vetenskapsmetodiskt och rent praktiskt författat åtskilligt utifrån detta synsätt.

Styrkan i *Salmesang* är att den, precis som hymnologin, är tvärvetenskaplig. Den sätter psalmen i fokus och beskriver psalmen och psalmsången ur olika perspektiv. Det är också uppfriskande att *Salmesang* behandlar ämnet så brett, både utifrån olika temata och utifrån rent historiebaserade sätt. Det traditionella psalmhistoriska perspektivet har alltså fått göra plats för en del. En grundbok är en grundbok och skall bedömas utifrån detta. Det går inte att begära djuplodande vetenskapliga diskussioner, framför allt inte när boken samtidigt tar sikte på olika professioner samt en intresserad allmänhet. Förhoppningsvis kan den ge en bra introduktion och inspirera till både psalmsång och fortsatta hymnologiska studier.

*Salmesang* är skriven för dansk målgrupp utifrån danska förhållanden. Trots detta skulle jag ändå vilja påstå att jag saknar utblickar. Den är mycket dansk och har till exempel få litteraturhänvisningar till andra länders hymnologiska verk, forskare eller författare. Många av författarna i *Salmesang* har och har haft ett nordiskt kontaktnät inom hymnologin genom NORDHYMN, konferenser, seminarier etcetera. Tyvärr syns inte detta, med några få undantag, i referenserna. Den som vill söka sig vidare får knappast någon hjälp, vare sig med nordisk litteratur eller ens med engelskspråkig eller tyskspråkig sådan. Att sätta in den danska psalmtraditionen, hymnologin och hymnodin i ett både nordiskt och internationellt sammanhang hade inte krävt många sidor till, men hade gjort boken till en ännu bättre grundbok och lite tyngre vetenskapligt sett.

*Salmesang* lämnar i övrigt bara en sak att drömma om, trots vad jag skrivit ovan: Tänk om vi hade haft något liknande modernt på svenska, tänk om det funnits efterfrågan på något liknande på svenska!

*Anna J Evertsson*

OLOF BRANDT

## Korset och kapitälet

*De fornkristna kyrkorna och monumentaliteten*

Skellefteå: Artos & Norma Bokförlag, 2017. 144 s. ISBN 978-91-7580-838-3

Kyrkan Santa Sabina i Rom utgör startpunkten för Olof Brandts bok om tidigkristen arkitektur och monumentalitet. Den bär namn efter romarinnan Sabina, en välbärgad änka som enligt helgonlegenden blev omvänd till kristendomen av en av sina slavinnor. När slavinnan blev avslöjad som kristen och därefter pryglad till döds angav Sabina sig själv och dog efter svår tortyr den 29 augusti år 120. Själva kyrkan däremot är från 420-talet, byggd på Aventinen i Rom, i närheten av vad som sades vara Sabinas hus. I samma område låg också ett tempel helgat till Juno vilket fortfarande gör sig påmint. Inskrifter nämner gudinnans namn och tjugofyra marmorkolonner med korintiska kapitäl som en gång stod i templet återfinns nu i kyrkan. Santa Sabina anses vara en av de allra mest typiska fornkristna kyrkorna, där klassiska element blandas med kristna symboler i form av bland annat väggdekorationer föreställande en nattvardskalk täckt av en oblattallrik.

En av anledningarna till att Brandt tar avstamp just här är att Santa Sabina inte bara är ett exempel på tidigkristen arkitektur i allmänhet, utan också på monumentalitet. Begreppet monumentalitet förstås i det här fallet som att en byggnad, för att betona dess betydelse för gemenskapen, görs större än dess praktiska funktion kräver. Kostbara material kan vara ett tecken på monumentalitet, ett annat är att använda sig av de klassiska kolonnordningarna. De korintiska kapitälerna i Santa Sabina är alltså inte ”hedniska” inslag utan signalerar snarare en monumentalitet som inte är knuten till

ett specifikt ideologiskt innehåll. Genom att närma sig den tidigkristna arkitekturen utifrån frågor som rör just monumentalitet visar Brandt hur dess utveckling bör studeras i relation till samtidens kulturyttringar.

Ett arkitektoniskt fokus genomsyrar bokens samtliga kapitel. Läsaren inbjuds till en kronologisk resa från 200-talets första permanenta gudstjänstlokaler, *domus ecclesiae* (ung. huskyrkor), via Konstantins maktövertagande år 312 och den kristna monumentalarkitekturens verkliga genombrott fram till 530-talets Konstantinopel och färdigställandet av Hagia Sofia, kronan på det tidigkristna verket. Bokens genetiska perspektiv har sina historievetenskapliga poänger. Snarare än att blicka tillbaka och fråga sig varför dagens kyrkor ser ut som de gör börjar Brandt från början och försöker spåra olika utvecklingsmönster. Regionala variationer i form och planlösningar i skepp, absider, ingångar och gallerier diskuteras och framställningen är hela tiden fast förankrad i aktuell forskning. Även kortlivade byggnadstrender lyfts fram, såsom biskop Teodorus' hallar i Aquileia, samtida med Lateranbasilikan i Rom, som visar hur basilikan inte var det enda möjliga valet för en kristen gudstjänstlokal. Det kronologiskt framåtriktade upplägget gör också att kejsarmaktens inflytande blir synligt, och det står tydligt klart att det från 300-talet är inom den kristna sfären som den grekisk-romerska monumentalarkitekturen fortsätter att utvecklas. Ett exempel är hur tvärskeppet introduceras under 300-talet mellan basilikans skepp och absid. Första gången detta förekommer är i den kyrka som Konstantin lät bygga ovanpå Petri grav i Rom. Tack vare tvärskeppet skapades ett slags helgedom kring den vördade graven. Tvärskeppet kom också att fylla funktionen av att vara ett rum för begravingar och möjliggjorde för ett stort antal människor att kunna vila nära en vördad grav eller relik.

Konstantin är inte ensam om att stå som beställare av kristen monumentalarkitektur och Brandt är generös med exempel på byggnader runt om i både Väst- och Östom som tillkom på kejsarligt initiativ. Överhuvudtaget är en av bokens förtjänster att den spänner över så många geografiska delar av den kristna världen, och

att de olika exemplen är generöst illustrerade med ett stort antal färgbilder.

Parallellt med genomgången av den arkitektoniska utvecklingen driver Brandt tesen att den tidigkristna monumentaliteten strävade efter en allt större arkitektonisk komplexitet. Han argumenterar övertygande för att det går att följa en utveckling hos arkitekturen, från basilikan till den korsformade kyrkan, vidare till åttkantiga och runda byggnader till byggnader med inre kolonnad, som inte i första hand har något med byggnadens funktion att göra. Dock går det inte att helt utelägna funktionella aspekter, och Brandt gör det inte heller. Basilikans förmåga till ljusinsläpp är ett exempel på hur form och funktion samspelar, introduktionen av det ovannämnda tvärskeppet ett annat. Brandt stannar inte heller vid planer och ruiner utan diskuterar också det som inte längre finns bevarat, såsom olika former av inredning och dekoration. Var det kanske snarare där, i altarets eller korskrankets placering, som en kyrkobyggnad anpassades för olika liturgiska behov?

Brandt refererar ofta till den österrikiske konsthistorikern Alois Riegl (1858–1905). Riegl för fram idéer om ett kristet formspråk som skulle lyfta besökarens tanke till Gud, och Brandt bygger vidare på dem och resonerar kring hur den tidigkristina arkitekturen utvecklades för att möta en önskan om komplexitet och estetik, snarare än för att svara mot funktionella behov. Trots att Riegls *Die spätromische Kunstindustrie* (1901) är ett standardverk så är det ovanligt att läsa en modern vetenskaplig framställning som stödjer sig på teorier med så många år på nacken. Mycket i Riegls tankegångar är dock lockande, och Brandt frågar retoriskt om baptisteriet i Fréjus verkligen byggdes för en annan liturgi än baptisteriet i Marseille, bara för att det senare har en inre kolonnad som saknas i den förra, eller om mausoleet Santa Costanza av samma anledning hade en annan funktion än Helenas mausoleum?

Brandts argumentation är övertygande, och monumentalarkitekturen har säkert, åtminstone till viss del, alltid drivits av en önskan om det mer komplexa. Han följer vidare Paul Veynes tankar om hur komplexitet och tilltalande arkitektoniska former skänkte prestige

till både byggherren, som varit generös med sina pengar, och till arkitekten som varit generös med sin begåvning. Men i det monumentala ligger, tänker jag, också det ideologiska, och den tidigkristina arkitekturen var en produkt av en grekisk-romersk värld där makt och monument hörde samman. Brandt tar själv upp ämnet när han citerar Konstantins brev till Makarios, biskop i Jerusalem, angående byggandet av Gravkyrkan i samma stad. Av brevet framgår det att kejsaren i första hand är intresserad av kolonner, marmor och guld, och av att hans basilika ska överträffa andra monument i termer av skönhet och prakt. Överlägsenhet uttrycks genom överflöd, för att återvända till Veyne. Det är här, i spänningsfältet mellan form, funktion och ideologi som jag önskar att Brandt hade tagit sin diskussion ett steg längre. Även om vi inte kan belägga intentionen hos vare sig beställare eller byggherre när en ny kyrka skulle byggas, så är det faktum att den byggs en symbolhandling i sig själv. Just att dess form inte svarar mot funktion går att läsas ideologiskt, och att ha möjlighet att bygga en kyrka större än vad liturgin kräver är för mig en maktdemonstration. Kanske är min önskan om en vidare ideologisk diskussion ett utslag av min egen profession. Som romersk historiker är jag van vid att monumentalitet diskuteras i nära relation till begrepp som makt och minne. Det å sin sida är en god påminnelse om vikten av att delta i vetenskapliga samtal utanför sitt eget snäva forskningsområde.

Avslutningsvis så är det lovvärt att Brandt, till vardags professor i tidigkristen arkitektur i Rom, har valt att förmedla sin kunskap till en svensk publik. Framställningen är lättillgänglig och texten blir aldrig tung, trots många fotnoter och hänvisningar till planritningar, och läsaren ges en initierad inblick i hur det tidigkristna formspråket etablerades.

*Lovisa Brännstedt*

KATIE ANN-MARIE BUGYIS, A. B. KRAEBEL &  
MARGOT E. FASSLER (RED.)

## Medieval Cantors and their Craft

*Music, Liturgy and the Shaping of History, 800–1500*

Writing History in the Middle Ages, vol. 3. Woodbridge: Boydell & Brewer/York  
Medieval Press, 2017. xvii + 370 sidor. Ill. ISBN 978-1-903153-67-3

Ett viktigt bidrag till en ökad förståelse av den medeltida kantorsbefattningen i kloster och katedraler har i och med denna antologi kommit till stånd. I centrum står en mångfasetterad syssla med ett ansvar som spänner över ett vittförgrenat fält av olika verksamheter, vilka alla sammanstrålar i en och samma person: *cantor*.

Medeltidens kantor var en polyhistor. Han var ofta en oblat, en som i barndomen lämnats till klostret för att växa upp och skolas där, en *nutritus*, som närts väl av klostervärldens andliga föda, vars inre sång intonerats in i den himmelska lovsången, vars pulsslag harmonierats med bönerytmen och vars intellekt rustats med kunskapens andliga vapen.

Att kantorn ansvarade för repetition och framförande av mäsans och tidegårdens musik, samt intonerade de olika sångpartierna förvånar nog ingen, men liturgin aktualiserade det förflutna och närvarogjorde det i nuet och därför blev det naturligt att den som handhade gestaltandet av liturgin också var den som utforskade historien och skrev ned den, inte minst i form av helgonvitor, utifrån vilka sedan officier diktades. För att liturgin skulle hanteras korrekt behövde man kunna räkna ut när påsken skulle infalla och efter den fastställa resten av kyrkoåret. De matematiska beräkningarna gjordes med hjälp av en *computus*, påsktavla, där gyllental och söndagsbokstav gjorde det möjligt att fastställa datum. Vidare var tidegårdens läsningar inte fastställda och inte heller de som skedde i refektoriet. Eftersom läsecykeln måste passa ihop med både sångcykeln och kyrkoåret, blev det kantorns uppgift att välja och avgränsa perikoperna samt, med samma överinseende som över sången, utse dem som skulle läsa och kontrollera att läsarna behärskade texterna. För säkrandet av läsningarnas rätta genomförande behövde kantorn se över böckerna och eventuellt korrigera eller reparera dem, samt



också lämna ut dem för förberedelse. Med både historieskrivning, underhåll och utlåning av böcker som uppgift, blev följden att kantor och bibliotekarie sammansmälte till en och samma person, ofta kallad *armarius*, eftersom han hanterade de andliga vapnen, böckerna. Då bokhanteringen i mångt och mycket bestod av skrivarbete blev kantorn också den som både hade det övergripande ansvaret för bokproduktionen och hanterade ekonomin som avsatts för detta. Slutligen ankom det på kantorn att hantera *Rotuli mortuorum*, rullar med begäran om förbön för en eller flera avlidna, som fördes med bud mellan klostren. Där skrev han sk *tituli* som ofta utformades som elegiska dikter. Kantorn kunde alltså också vara poet.

Undervisning och överinseende var tydliga drag hos kantorn. I normalfallet var han prästvigd.

I korta drag var detta vad *cantor-armarius* sysslade med, med viss individbaserad variation. Över föreliggande antologi svävar en längtan om att tränga djupare in i förståelsen av hur dessa vitt skilda uppgifter hängde samman med varandra. Man vill i denna bok tala om historia inte enbart som skriven, utan också som klingande, representerande och återskapande och se på de individer som formade detta med sina texter och sin musik. Att utforma boken som en antologi tycks mig då särdeles fördelaktigt. Därmed möjliggörs ett tvärvetenskapligt angreppssätt. En och samma person hade svårligen kunnat ha samma bredd som boken nu får genom att man delar uppgiften mellan sig. Bland författarna finns musikvetare, historiker, latinister och paleografer samt teologer. Med större eller mindre framgång söker de möta denna längtan efter att få se klara samband.

Bokens disposition följer både kronologi och geografi. Efter redaktörernas introduktion med grundläggande fakta följer nittion artiklar, fördelade på fyra kategorier: Den karolingiska tiden, 1000-talet, England på 1100-talet samt Fem fallstudier. Majoriteten berör England, men även området kring Bodensjön är rikt representerat. Utöver det finns fallstudier från bland annat Jerusalem och Rom. Författarna ges, var och en, en kort men informativ presentation.

Det tycks råda consensus i boken om att de uppgifter som strå-  
lade samman i kantorns person gjorde det av en anledning. Endast  
en artikelförfattare, Paul Antony Hayward, ställer sig vid sidan av  
denna consensus och driver tesen, då han behandlar William av  
Malmesbury, att denne tydligt skilde på sina uppgifter som munk  
respektive historiker och vände sig till helt olika auditorier. Detta  
beskriver en dubbelhet hos William som står i strid med den enhets-  
natur Sigbjørn Olsen Sønnesyn beskriver. Jag ställer mig tveksam  
till Haywards teori, trots vetskapen om att William i förorden till  
sina historieverk framställde sig som mer världslig än han var, för att  
knyta an till läsaren. Detta var ju ett känt retoriskt grepp. Hayward  
motsägs också implicit i flera av de andra artiklarna.

Margot E. Fassler skriver om att helgon ofta tillskrevs musikaliska  
kvaliteter och jämfördes med kung David. S:t Dunstan är ett exem-  
pel på detta. Det låg nära till hands att uttrycka helighet så, eftersom  
de som författade helgonvitorna, kantorerna, hade musikalisk skol-  
ning. S:t Dunstan tillskrevs förmågan att kunna höra änglaskarorna  
och deras musik. Fasslers utmärkta och insiktsfulla artikel verkar gå  
Hayward förbi. Han refererar till samma exempel om S:t Dunstans  
självspelande harpa, men konstaterar enbart att S:t Dunstan var  
känd för sitt musikintresse, vilket ofta illustrerades i berättelserna  
om honom. Fassler däremot visar hur S:t Dunstan av kantorer som  
har hagiografi, historieskrivning, liturgi och musik som sina redskap,  
görs till någon som förmedlar storslagen liturgisk musik där den  
himmelska lovsången förs ned på jorden, trots att man egentligen  
inte visste något alls om hans musikaliska förmåga. Med dessa verk-  
tyg kunde luckor i helgonkulten fyllas, menar Fassler.

Från S:t Dunstans magnifika officium ger Fassler fint transkribe-  
rade notexempel där hon visar hur det viktiga ordet *organum*  
(musikinstrument) i följande text framhävs med både melismer och  
tonhöjd: *Dunstanus archiepiscopus sancto sopori deditus angelicis mul-  
cebatur organis sic modulantibus kyrieleyson* ("Ärkebiskop Dunstan,  
överlämnad åt den heliga dvalan, vederkvicktes av änglarnas instru-  
ment som melodiskt spelade: Kyrie eleison", s. 142). Ordet *organis*  
("av instrument") upprepas efter varje avsnitt och detta responso-

rium avslutas så med ett flerstämmigt *Kyrie eleison* i en kompositionsform som också kallas *organum*, där stämmorna rör sig parallellt (parallellorganum).

Sigbjørn Olsen Sønnesyn behandlar även han William av Malmesbury i en lysande artikel där han frågar sig i vilken utsträckning dennes verksamhet som kantor präglade hans historiografiska arbete och driver tesen att Williams liturgiska teologi gör det nödvändigt att betrakta historikern William i ljuset av det goda monastiska livet. Författaren visar att Williams syfte med historieskrivningen är moraliskt, att omforma karaktären mot det högsta goda, ett syfte som är gemensamt med liturgin och bönen. Historien inpräglar de rätta dygderna så att människan kan delta rätt i liturgin. Historiens timliga och liturgins eviga sfärer, inkommensurabla i sig, samverkar ändå så att, som Olsen Sønnesyn uttrycker det, "the *lex orandi* that governed his life as *monachus et cantor* was also the *lex scribendi* in his historiographical practice" (s. 254). Denna artikel är en av bokens absoluta höjdpunkter. Författaren lyckas på ett övertygande sätt visa hur de inneboende principerna för rollen som munk/kantor sammanfaller med historikerrollens.

En annan höjdpunkt finner man i Lori Kruckenbergers artikel "Singing History". Hon utför i den en utomordentlig analys av hur Ekkehard IV, kantor i S:t Gallen, låter en liturgisk sång, *Sanctifica nos* från officiet för Det heliga korsets återfinnande, bli en twist i berättelsen om hur de grymma ungrarna trängt sig in i klostret och alla invånare tagit till flykten utom munken Heribaldus. Just då inkräktarna ska skära halsen av en kidnappad präst de fört med sig, börjar munken sjunga och strax kommer räddningen genom ett gudomligt ingripande. Kruckenberg visar hur krönikören Ekkehard genom denna sjungande munk berättar om klostrets trohet mot *Regula Benedicti* och dess uppmaning till *stabilitas*, att stanna i klostret. Genomsyrad som Ekkehard är av klostrets liturgi gör han sina kunskaper i liturgisk sång till ett hjälpmedel när han berättar sin historia. Kruckenbergers notexempel presenteras så att de stöder analysen.

Det motsatta förhållandet föreligger hos James Grier, som inte

förmår använda notexemplen för att styrka sin argumentation. Här hade ett schematiskt tecknande eller en transkription till modern notbild behövts, vilket endast ges i ett minimalt exempel. Det är ytterst få förunnat att kunna läsa neumer, den tidigaste formen av musiknotation, och dessutom kunna se att de, som författaren framhåller, är tonhöjdsexakta. Tonhöjdsnotationen torde vara kantor Adémar de Chabannes stora insats, men Grier vrider argumentationen så att fokus istället hamnar på att man i anakronistiska termer skulle kunna kalla honom för en modern musikvetare. Grier har själv en spretig forskning på så skilda musikpersonligheter som Joseph Haydn och Frank Zappa, vilket möjligtvis kan grumla hans analys av Adémar en aning. Jag har svårt att inse vad man vinner, annat än en viss fascination över en begåvad munk, med att ge honom det epitetet. Grier lyckas inte förklara syfte och vinst med detta förfarande.

Katie Ann-Marie Bugyis bidrag till boken blir att hon lyfter fram att nunneklostren hade sina *cantrices*, vilka hade snarlika uppgifter, dock utan att vara prästvigda och ofta utan att använda titeln *cantrix*. Kvinnorna var mer anonyma än männen, vilket försvårar forskningen på dem. Bugyis artikel är dock viktig för att fokus inte ska snedvridas.

Antologin *Medieval Cantors and their Craft* fyller en viktig lucka i forskningen. Den ger en överskådlig bild av kantorssysslan i medeltida kloster och katedraler. Detta hjälper oss framför allt att förstå ytterligare en bit om hur historia skrevs under medeltiden och hur den genom liturgin levdes och klingade. Boken påminner oss om att man i andra tider sett andra samband och kopplat ihop saker på andra sätt än vi gör idag. Med hjälp av den vidvinkel boken har, öppnas nya vyer för läsaren. Det tvärvetenskapliga närmandet till den medeltida kantorn visar sig alltså fruktbarande. Antologin fungerar också som en provkarta där man kan hitta forskning att fördjupa sig mer i, alltefter de preferenser man själv har. Många fler läsvärda artiklar än vad som här kunnat presenteras väntar läsaren.

Den sjungande bedjarens själ lyfts mot sin fullkomning i mötet med Gud. Det är människans möjlighet att svara på Guds kärlek.

Det är kantorns uppgift att omsätta detta i praktiken. Vilken uppgift kan vara större?

Katarina Hallqvist

PETRUS CANISIUS

## Katolikernas lilla katekes

*Svensk översättning 1579. Latinska utgåvan: Institutiones Christianae Pietatis sive Parvus Catechismus Catholicorum från 1558*

Red. Johnny Hagberg. Skara stiftshistoriska sälls kaps skriftserie, 89. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2017. 208 s. ISBN 978-91-86681-33-3

Till reformationshistoriens 1500-talsskede hör den utbildning som jesuiter bedrev vid det i samarbete med Johan III 1576 upprättade Collegium Regium Stockholmense, Stockholms kungliga högskola, på Riddarholmen. Vid kollegiet förbereddes studerande för vidare prästutbildning inom katolska kyrkan men avsikten var också att sprida kunskap om katolsk kyrka och teologi till en bredare svensk allmänhet. Ett redskap för detta var en översättning till svenska 1579 av *Katolikernas lilla katekes*. Förutom att användas i kollegiets verksamhet var avsikten att sprida katekesen bland befolkningen, främst då i huvudstaden.

Existensen av detta översatta arbete är inte okänd. Enligt Åke André n trycktes totalt 1500 exemplar av boken. Endast ett känt exemplar på svenska finns bevarat, i Helsingfors universitetsbibliotek. Det har dock inte lyfts fram särskilt i den reformatoriska historieforskningen. Den utgåva som Skara stiftshistoriska sällskap gett ut dokumenterar och vidgar kunskapen inte bara om texten som sådan utan redovisar också hur den katolska kyrkan agerade på undervisningens område.

Inledningsvis diskuteras om jesuiterna enbart arbetade i ett mot-reformatoriskt syfte eller om inte jesuiternas arbete bör ses i ett bredare omvärldsperspektiv. Ett exempel på en sådan bredare insats kan vara just Petrus Canisius. Han utgick från övertygelsen om att undervisning var en viktig väg till att hjälpa människor vidare. Han insåg att grundläggande kunskaper var en förutsättning för fram-

gång både för människor och för kyrka. I en särskild uppsats beskrivs hur hans katolskt folkbildande arbete spreds och skolor upprättades på de mest skilda platser i Europa och ofta med Canisius som rektor under en viss period. Därtill var Canisius en framstående teolog.

Redskapet, *Katolikernas lilla katekes*, presenteras i den nya utgåvan dels i en svensk översättning, dels i en väl genomförd faksimil.

I boken ingår en tematiskt upplagd kommentar med bland annat en intressant jämförelse mellan hur Canisius och Luther disponerade sina respektive katekeser.

Kvalificerade medarbetare bidrar med sin sakkunskap. Boken är typografiskt föredömligt genomförd.

*Sven-Åke Selander*

ERIK ECKERDAL

## Apostolic Succession in the Porvoo Common Statement

### *Unity through a deeper sense of apostolicity*

Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2017. 512 s. ISBN saknas

I slutet av 1980-talet togs ett initiativ till att söka ena de nordiska, de baltiska och de brittiska nationalkyrkorna. Detta skedde i samband med mognandet av Europeiska unionen. Som resultat av det ovan nämnda initiativet, publicerades 1993 Borgådokumentet (*Porvoo Common Statement*). Författarna menade sig ha åstadkommit en gemensam ecklesiologisk förståelse och en djupare syn på apostolisk succession som möjliggjorde dessa kyrkors synliga enhet. I ekumeniska dialoger har nämligen en gemensam förståelse av apostolisk succession setts som en av de mest avgörande frågorna för kyrkornas enhet. Efter en debatt inom varje kyrka signerades dokumentet och den så kallade Borgågemenskapen (*Porvoo Communion*) upprättades. Detta är ett konkret resultat av 1900-talets ekumeniska dialoger och ett framsteg i ekumenisk teologi och ecklesiologi.

I sin avhandling undersöker Erik Eckerdal hur det kommer sig att Borgåöverenskommelsen av en del firats som ett stort ekumeniskt genombrott medan andra sett den som en politisk kompromisslösning utan teologisk giltighet. Primärmaterialet har utgjorts av offi-

ciella dokument, artiklar och akademiska publikationer. Syftet med arbetet har varit att undersöka debattens argument och fördjupa förståelsen av Borgåöverenskommelsen.

Eckerdal granskar Borgådokumentet och dess ekumeniska kontext (del I) och Borgådebatten (*the Porvoo debate*) som började i och med det publicerade dokumentet 1993 (del II). Debattens argument analyseras sedan teologiskt för att fördjupa förståelsen av *Borgålösningen* (del III). Slutligen antyds steg till ett fullt förverkligande av Borgågemenskapen (del IV). Det är en omfattande avhandling på strax under fem hundra sidor och ett ambitiöst projekt vars fullbordande är ett viktigt svenskt bidrag till den pågående internationella ekumenikforskningen.

Första delen sätter in Borgåöverenskommelsen i sin ekumeniska kontext. Eckerdal visar hur den ekumeniska metoden stegvis utvecklats från en komparativ metod (Lausanne 1927) till en kristologisk (Lund 1952) och slutligen till en pneumatologisk metod (New Delhi 1961, Louvain 1971 och Lima 1982). Denna utveckling av ekumenisk metod har möjliggjort framsteg i de ekumeniska dialogerna som föregått och lett fram till Borgå. På motsvarande sätt har ecklesiologin i ekumenisk teologi utvecklats. Idén om kyrkan som *koinonia*, som innefattar både kristologiska och pneumatologiska perspektiv, ligger till grund för Borgådokumentet. Tanken är att det ska vara möjligt att både igenkänna sin egen tradition i nya formuleringar av kyrkan och att relativisera konfessionella traditioner. Borgådokumentet skrevs i denna anda av att använda ett gemensamt nytt språk och därmed undvika tidigare polemik och felaktiga tolkningar.

Reformationstiden (1517–1648) resulterade i nationalkyrkor i nära relation till de nationalstater som vid samma tid växte fram. Borgåöverenskommelsen bygger på vad Eckerdal kallar Borgålösningen. Den vill brygga över tidigare konfessionella ställningstaganden och olika förståelser av apostolisk succession och samtidigt återge episkopal succession till de kyrkor som tappat detta tecken i samband med reformationen.

Viktigt för en förståelse av Borgålösningen som medel för enhet är

allt det som dessa kyrkor har gemensamt, som till exempel västkyrkans liturgiska arv, reformationens betoning av rättfärdiggörelse av nåd och ordet och sakramenten som nådemedel. Borgådokumentet använder sig av historia för att visa på hur mycket Borgåkyrkorna har gemensamt, men också för att relativisera särskiljande drag som verkar splittrande.

Borgålösningen bygger på en ecklesiologisk förståelse av kyrka som utgår ifrån helheten. Delarna ska ses i ljuset av helheten snarare än att helheten ska ses utifrån delarna. *Apostolicitet* utgår först och främst från kyrkan. Inom kyrkan finns olika tecken på kyrkans apostolicitet: kyrkans tro och lära, ett sakramentalt liv och ett biskopsämbete som tecken på kyrkans enhet. Teologerna bakom Borgådokumentet pekar på att fasthållandet av den medeltida kyrkans gamla biskopssäten är ett tecken på kontinuitet med den gamla kyrkan.

Alla kyrkor i Borgågemenskapen står i apostolisk kontinuitet, hävdas det i Borgådokumentet. Samtidigt har alla Borgåkyrkor tappat något genom den förlorade enheten och alla har något att bidra med i en återfunnen gemenskap. Därför är en kyrka som under reformationstiden förlorat den historiska episkopala successionens tecken fri att återfå detta tecken utan att därmed förneka sin tidigare identitet, historia och apostolicitet. Den nya enheten sker genom gemensamma biskopsvigningar. Ett enat episkopat blir då ett tecken på en återvunnen synlig enhet.

En väsentlig del av avhandlingen utgörs av en debattstudie av de argument som förts fram för och emot Borgådokumentet och Borgålösningen. Denna debatt började 1993 och avslutades i samband med kyrkornas underskrivande av Borgåöverenskommelsen. Eckerdal visar i sin genomgång av debatten som följde i den engelska, den svenska och den danska kyrkan att lösningen uppfattades olika beroende på kontexten och de uppfattningar som debattörerna utgick från. Inte alla debattörer var övertygande om att lösningen skulle fungera. Medan Svenska kyrkans företrädare skrev under till synes utan debatt och remissförfarande, lades beslutet i den engelska kyrkan ut på en omfattande remiss med noggrann förberedelse.



Den danska debatten ledde till ett bakslag och först 2010 kunde den danska folkkyrkan skriva under Borgåöverenskommelsen, dock även då med förbehåll.

Eckerdal visar att de som gick in i debatten ofta utgick från andra förutsättningar än de som använts för att få Porvoogemenskapen till stånd. Debattörerna kan delas in i två ecklesiologiska huvudpositioner, en 'katolsk' och en 'protestantisk'. Med 'katolsk' åsyftas en grundläggande förståelse av kyrkan som synlig, sakramental och med en betoning av sakramenten och ämbetet. Med 'protestantisk' åsyftas en ecklesiologisk förståelse av kyrkan som primärt osynlig och icke-sakramental. Dessa katolska och protestantiska positioner försvarar den egna kyrkans tidigare ställningstaganden utifrån en konfessionell teologi. Borgådokumentet var dock skrivet för att komma bortom dessa båda positioner och återvinna den enhet som genom kontroversteologins polemiska positioner förlorats.

Att tolka Borgå genom någon av dessa positioner leder därför fel. Hur läser man då ekumeniska dokument? Borgå och den ecklesiologiska lösningen behöver läsas i ljuset av den ekumeniska rörelsen, med dess utvecklade metod och den ecklesiologi som vuxit fram i ekumeniska dialoger och lett till dokument som Maltarapporten *The Gospel and the Church* 1972, Limadokumentet *Baptism – Eucharist – Ministry* 1982 och Meissenöverenskommelsen 1989. Här finns ett stort värde med att läsa denna avhandling. Den ger nämligen läsaren både en introduktion till och en fördjupning av den ekumeniska diskursen.

Avhandlingens tredje del går sedan vidare och analyserar Borgålösningen genom en systematisk genomgång av argumenten som förts i debatten. Detta är avhandlingens teologiska bearbetning av Borgådokumentet. Steg för steg klargör och analyserar Eckerdal de begrepp som använts både i dokumentet och i debatten, visar på vilka positioner som funnits tidigare och idag och hänvisar till de ekumeniska landvinningar som gjorts. Detta gäller tematik som sakrament och sakramentalitet, ämbete och episkopat, apostolicitet och apostolisk succession. Denna analys klarlägger den ecklesiologiska grunden i Borgåöverenskommelsen. Här visar Eckerdal att

han behärskar teologins redskap och kan föra ett resonemang som fördjupar diskussionen om kyrka, enhet och ämbetets betydelse.

Den avslutande fjärde delen visar hur den ecklesiologisk grundsynen i Borgåöverenskommelsen behöver få komma till uttryck i kyrkans mission, ämbete, beslutsfattande, kyrkorätt, kommunikationsstrategier och liturgi. I denna del, som är den mest försiktiga och prövande, syns ändå att Borgågemenskapen har många steg att gå – om den vision för synlig enhet som målats upp i Borgådokumentet ska få konkreta uttryck som tecken på en återupprättad kyrkogemenskap.

I och med att avhandlingen bearbetar så pass svåra och grundläggande teologiska frågor så är den inte lättläst, men det goda språket och argumentationen hjälper läsaren genom texten. För den som på allvar vill arbeta teologiskt med ekumeniska frågor borde detta bli en klassiker och en självklar referensbok. Erik Eckerdal lyfter nämligen på ett förtjänstfullt sätt fram flera av den ekumeniska rörelsens mest aktuella frågor och redogör för en väg framåt.

*Torbjörn Toll*

JAN ECKERDAL

## Kyrka i mission

*Att gestalta kristen tro i en efterkristen tid*

Stockholm: Verbum, 2017. 175 s. ISBN: 978-91-526-3302-1

Mission har blivit angeläget igen. Inte så att mission någonsin kunnat förklaras oviktigt men det är tydligt att mission på nytt börjat bli riktigt intressant, nu med fokus på mission på hemmaplan. Vår tid kallas allt oftare för en efterkristen tid, eller ännu hellre: en ny tid för mission. Fler och fler engagerar sig nu i frågan om vad som behövs för att stoppa det sluttande plan av siffror för medlemskap som inte bara gäller Svenska kyrkan utan är en gemensam erfarenhet för många samfund.

Jan Eckerdal, stiftsadjunkt i Strängnäs stift och doktor i systematisk teolog med livsåskådningsvetenskap, är en av dem som reflekterar kring mission i vår tid. Eckerdal tar utgångspunkt i frågan ”Vad

gör vi nu?” Frågan är berättigad, samtidigt som den också speglar den verksamhetskyrka som är hans. ”Vad gör vi nu?” behöver med nödvändighet föregås av frågan ”Vilka är vi nu?” Även om Eckerdal börjar med frågan om vad som behöver göras så finns identitetsfrågan också där, något som gör detta till en läsvärd bok om mission.

I sina två inledande kapitel målar Eckerdal upp den scen vi befinner oss på, kyrkans verklighet i Sverige idag. Kyrkan tenderar att röra sig i spänningsfältet mellan att bli förandligad, förvärldsligad och förkyrkligad. Det finns en risk att kyrkan blir allt för andlig, allt för världslig eller allt för intresserad av sig själv och sin egen organisation, och inget dike är att föredra. I stället vill Eckerdal sätta missionen i centrum för kyrkans liv och arbete. I kapitel tre och fyra beskrivs ett nutida exempel på hur detta kan ske. Exemplet är Fresh Expressions of Church, ett missionsinitiativ i den anglikanska kyrkan och metodistkyrkan i Storbritannien. Initiativet, som startade med rapporten *Mission Shaped Church* från kyrkans nationella nivå 2004, har vuxit till ett stort arbete med fokus på att nå de människor som förlorat eller helt saknar en relation till kyrkan. Arbetet sker genom en rad kreativa och för sina lokala sammanhang relevanta, nya uttryck för att vara kyrka.

Trots sitt stora genomslag är det intressant att Fresh Expressions fortfarande lyfts fram i svenska sammanhang, alltid med det tillägget att vi behöver förstå att Sverige inte är England. Eckerdals val av exempel är alltså inte förvånande. Frågan är ändå hur Fresh Expressions kan ge ett konstruktivt bidrag till reflektionen kring mission i Sverige idag. Samtliga uttryck grundar sig på tanken om den lokala förankringen och kulturell relevans, ett kopierande är alltså inte möjligt. Det vi kan lära är framför allt vikten av en teologisk reflektion som tar den rådande kulturen på allvar. Det behövs idag en teologisk reflektion kring mission som står rotad i de svenska sammanhangen. Här ger Eckerdal ett viktigt bidrag i det att han låter resten av sin bok handla om Sverige och de möjligheter och utmaningar som kyrkan står i. Kapitel fem handlar om det efterkristna missionsfältet och det sjätte kapitlet om vad det kan innebära att vara folkkyrka i mission.

I det sista kapitlet, kapitel 7, blir boken riktigt brännande och in-

tressant när Eckerdal tar sig an just den teologiska grunden för mission. Här berörs en av den samtida missionsdiskussionens svåraste frågor: Vad är mest angeläget? Att tala för de traditionella kyrkouttrycken och försvara dem i en ny tid, eller kräver den nya tiden att vi överger det gamla till förmån för något nytt? Är det kanske rentav möjligt att stå på båda benen samtidigt? Här ligger fältet öppet att formulera sig och Eckerdal är på god väg. Han tar upp några mycket viktiga och intressanta trådar kring hur vi ser på gudstjänsten, kyrkomedlemskap och ekumenik. Dock hamnar diskussionen snarare i ett försvar av den traditionella kyrkans förtjänster än i en fördjupad reflektion kring den teologiska förankring som måste finnas i nya uttryck för att vara kyrka. Boken slutar när den börjar närma sig det mest angelägelägna. Det är tråkigt, eftersom det behövs teologer idag som vågar fördjupa diskussionen kring kyrkans uttrycksätt och som kan hjälpa dem som söker en hållbar teologi för nya sätt att uttrycka kyrkan och kyrkans identitet.

Teologin påverkar ecklesiologin. Eckerdal citerar ett ord hos profeten Jeremia om exilen i Babylon: ”Gör allt för att den stad jag har deporterat er till skall blomstra, och be till Herren för den. Ty dess välgång är er välgång” (Jer. 29:7). Kyrkan, menar Eckerdal, är att se som en missionsstation som verkar för den platsens bästa till vilken den blivit sänd. Detta är en bild som säger mycket, men som har sina svagheter. Fokus hamnar lätt på den görande kyrkan, den kompetenta kyrkan, samt på främlingskapet mellan kyrkan och världen. Kyrka i mission är det uttryck som Eckerdal väljer. En sådan kyrka måste rimligen också vara en kyrka som är i världen, i relation. En av utgångspunkterna i Fresh Expressions, och även i andra missionsinitiativ, är det faktum att Gud redan är närvarande på alla de platser till vilka kyrkan tänks vilja nå ut. Betoningen hos Eckerdal av den görande kyrkan och den för världen främmande kyrkan skulle må väl av att balanseras av uttryck som den lyssnande, betjänande kyrkan och kyrkan som en ständigt föränderlig gemenskap.

För den ecklesiologiska diskussionen fäster Eckerdal uppmärksamhet på kyrkans självsyn som en maktkyrka. Denna bild stämmer inte längre, menar Eckerdal. Kyrkan har förlorat kontroll och

inflytande över samhället och dess utveckling och kan därför inte längre agera strategiskt. Kyrkan är inte helt utan makt, men måste hitta andra sätt att påverka tillvaron. Detta är en välfunnen insikt. I det kan den tidigare nämnda tanken om exilen vara till hjälp. Kyrkan befinner sig inte i en tillvaro där hon kan sätta upp spelreglerna, vilket även är sant för ett folk i exil. Kontroll kan inte vara en förutsättning för att vara kyrka och, menar Eckerdal, det är inte heller eftersträvansvärt. Eckerdals resonemang sätter hela kyrkans självbild i gungning på ett välgörande sätt. Tankar av detta slag behöver fördjupas och förankras för att ha bärkraft i förhållande till den koloss som kyrkan fortfarande, åtminstone i sin egen värld, utgör.

Många tankar väcks i denna bok med läsvänligt format. Med sina 175 sidor tenderar boken att bli läst, vilket ju är det viktigaste för en bok som vill påverka och inspirera till fortsatt reflektion och fördjupade samtal. Det är så denna bok fungerar bäst, som en språngbräda för arbetslag och enskilda personer som vill ta kallelsen till mission på allvar men som inte vet var de ska börja. Börja då gärna här och låt sedan reflektionen och sökandet fortsätta. Boken väcker viktiga tankar, ställer många brännande frågor, rör sig på ytan av dessa men djupdyker ibland.

Dock står Eckerdal hela tiden en bit från kärnan. Samtalet om mission tar oftast sin utgångspunkt i kyrkan eller i det rådande samhället, men sällan tar det sin utgångspunkt i Gud. Det gäller även denna bok. I talet om mission idag har *Missio Dei*-tanken på nytt kommit att lyftas fram. Det är Guds mission. Men det stannar ofta vid detta påstående. Inte många tar den fulla konsekvensen av den insikten, utan mission tenderar att bli en kyrkoorganisatorisk fråga istället för en djupt teologiskt formerande fråga. Idag behövs teologer som kan formulera sig medvetet och genomtänkt kring mission för att rusta enskilda människor och församlingsgemenskaper. Eckerdal pekar på flera viktiga områden för arbete och fördjupning och lämnar åt läsaren att ta nästa steg. Kanske är det just här som tanken om *Missio Dei* kan bli verklighet: att låta Gud ta nästa steg, en tanke som tagen på allvar rör kyrkans djupaste identitet och inte minst hennes spiritualitet. Frågan ”Vad gör vi nu?” för oss gärna till

handling, medan identitetsfrågan i bästa fall leder oss mot kärnan, djupare in mot Gud. Det är hos Gud vi kan finna svaret på vilka vi är och följaktligen också på vad vi nu ska göra.

*Anna Torbrand*

HELEN GITTOS & SARAH HAMILTON (RED.)

## Understanding Medieval Liturgy

*Essays in Interpretation*

Farnham & Burlington, VT: Ashgate, 2016. 332 s. ISBN 978-1-4094-5150-1

Gudstjänsten är en viktig men försummad del av mänsklighetens historia. I kristna samhällen har gudstjänsten varit en del av livet, i både helg och vardag, ända sedan senantikens. Den har satt en stark men säkert ofta omedveten prägel på människor – omedveten eftersom den har varit ett självklart inslag i tillvaron. 1900-talets sekularisering har sedan lett till att stora delar av västvärldens befolkning lämnat gudstjänsten bakom sig som en onödig del av en förlegad tillvaro. Dessa omständigheter har orsakat en blindhet för gudstjänstens historiska betydelse. Det självklara och det vi nyss har lämnat bakom oss ter sig ju ofta mer ointressant än vad det i själva verket är.

De nämnda omständigheterna *förklarar* gudstjänstlivets relativa frånvaro i historisk forskning och historieskrivning men *motiverar* den inte. Tvärtom är behovet att integrera gudstjänstfirande och gudstjänsterfarenheter i historieskrivningen stort. Det har man på senare tid börjat inse. I internationell forskning syns gudstjänst och predikan mer och mer. Det gäller särskilt forskning om medeltiden men även om andra epoker. I denna nya situation, då man önskar förstå gudstjänsten som en del av vår historiska tillvaro och inte bara som en exklusiv aktivitet för ett fåtal hängivna, öppnas det liturgihistoriska fältet också för andra än specialintresserade teologer och filologer. Tvärvetenskap kommer som ett brev på posten.

Den samlingsvolym som recenserar här är ett gott exempel på hur liturgihistorisk forskning blir alltmer mång- och tvärvetenskaplig. Boken har fyra delar. I del 1 beskriver två historiker och en latinist sin liturgihistoriska forskning, sina arbetssätt och erfarenheter. Lati-

nisten är även musikvetare – en inte helt ovanlig ämneskombination. Del 2 består av två artiklar som kritiskt granskar utgångspunkter och erfarenheter i äldre forskning. Här berörs pålitlighet och användbarhet hos både textutgåvor och studier, utifrån det faktum att liturghistoriker av hävd har varit präster med aktivt engagemang i sin samtids praxis och problem, vilket har präglat deras alster. Till exempel har högmedeltidens liturgi negligerats, eftersom högkyrkliga forskare har haft senmedeltidens och reformationens gudstjänst som ideal, medan forskare aktiva i 1900-talets liturgiska rörelse har sökt sina förebilder mycket längre tillbaka i tiden, i urkyrkan och senantiken.

Del 3 innehåller tre artiklar och skapar volymens materiella fokus, som inte är mässan utan ”occasional rites”, dvs. riter vid särskilda tillfällen: dop, kyrkoinvigningar, exkommunikation med mera. Sådana riter är tämligen försummade i traditionell liturghistorisk forskning men präglade på sin tid starkt individens, familjens och lokalsamhällets liv. Del 4, slutligen, handlar om att rekonstruera och förstå praxis. Den innehåller två artiklar, skrivna inte av liturgivtare utan av en arkitekturhistoriker och en teaterhistoriker. Boken slutar alltså med att öppna dörrarna på vid gavel för nya perspektiv på gudstjänst i historien.

Sammantaget är det här en volym som rör om i den liturgiveten-skapliga grytan. Den ifrågasätter gammal forskning, tar sig an nya materialkategorier, ställer nya frågor och tillför nya perspektiv. Och den arbetar medvetet tvärvetenskapligt, i ett försök att övervinna det besvärliga problem som i bokens inledning uttrycks så: ”There are enduring divisions between people working on medieval liturgy which are chronological, geographical and disciplinary”. Dessa barriärer kommer det att ta tid att bryta ner, men det måste ske om vi ens ska börja förstå hur gudstjänstfirande har format vår värld. Med böcker som denna har rivningsarbetet börjat.

*Stephan Borgehammar*

## Handbok för predikanter

*Homiletiskt direktorium [utgivet 2015 av] Kongregationen för gudstjänstlivet och sakramentsförvaltningen*

Stockholm: Veritas förlag, 2018. 142 s. ISBN 978-91-87389-38-2

”En större uppmärksamhet måste ägnas åt hur predikningar förbereds” konstaterade en biskopssynod, och som ett verktyg för detta gav kongregationen för gudstjänstlivet och sakramentsförvaltningen i Rom 2015 ut det *Directorium homileticum* som nu har kommit i svensk översättning av Anders Ekenberg. Direktoriets syfte är att ”framställa predikans syfte så som det beskrivits i dokument från och efter Andra Vatikankonciliet fram till den apostoliska uppmaningen *Evangelii gaudium*”, samt ge vägledning baserad på dessa texter. Boken har följaktligen två delar. En som behandlar frågan om vad predikan principiellt är, och en *ars praedicandi* med korta, behändiga skisser som visar hur predikanten kan närma sig teman och texter under det liturgiska året.

Den första delen beskriver fyra särskilt viktiga aspekter av predikan i ett katolskt sammanhang. (1) Predikan sker inom ramen för liturgin och det får konsekvenser för hur den utformas. Tolkingsnyckeln för predikan ska vara det som eukaristin sedan gör verkligt: Kristi påskmysterium. Rötterna till detta finns i den katolska liturgiska rörelsens strävan att fördjupa sambandet mellan skrifterna och gudstjänsten, vilken utmynnade i Andra Vatikankonciliet vision. Så genomsyrar också gudsfolkstanken direktoriets. Gud talar genom förkunnelsen till sitt folk, som i sin församlade form är Kristi kropp. Genom ordet ska de inte bara undervisas utan också formas. Församlingens uppgift är sedan att bära ut evangeliet i världen. (2) Predikan ska följa katolska kyrkans tre principer för bibeltolkning, dvs. att skriften till sitt innehåll är en enhet, att den ska läsas inom ramen för ”hela kyrkans levande tradition”, samt att det finns en trons analogi där de olika delarna av läran har ett samband med varandra. (3) Predikan är inte det enda som påverkas av synen på Bibeln och liturgin, utan detta ska predikanten själv omfatta och leva ut. Han måste göra Guds ord till centrum i sitt eget andliga liv. (4) Predikan



är till för att åhörarna ska bli djupare omvända till evangeliet. Alltså ska behovet hos dem som predikan riktas till, ”deras kultur och levnadsomständigheter”, avgöra predikans form. Direktoriets betoning upprepade gånger att predikan ska inspireras av och utformas efter behoven i den församling där den ska hållas. Predikanten ska känna sitt folk väl och reflektera över vad som sker i tiden.

Den andra delen av direktoriets visar sedan hur dessa aspekter kan omsättas i praktiken. Författarna är noga med att understryka att detta inte är exempel som kan användas rakt av, utan skisser och antydningar. Principerna för bibeltolkning tillämpas, och det finns rikliga exempel på hur predikans budskap kan återspegla liturgins böner. Här ett smakprov från stycket om fjärde advent:

Under dessa avslutande dagar i adventstiden antar hela kyrkan drag av Maria. Kyrkan präglas av allt som Jungfrun är. Den helige Ande är verksam i kyrkan så som han alltid har varit. När församlingen går in i det eukaristiska mysteriet denna söndag ber därför prästen i bönen över offergåvorna: ”Herre, låt samme Ande, som med sin kraft uppfyllde den saliga jungfrun Maria, helga också dessa gåvor på ditt altare.” Predikanten måste dra samma förbindelselinje som dras i denna bön: genom eukaristin får de troende, genom den helige Andes kraft, i sina egna kroppar bära detsamma som Maria fick bära i sitt sköte. Liksom hon måste de ”skynda” att göra gott mot andra. Då kommer deras goda gärningar, precis som hennes, att överraska andra med Kristi närvaro och få något inom dem att spritta till i dem av fröjd. (s. 73)

”Ingen katolsk predikant kan vara utan handboken”, står det på omslaget. Inte heller den som vill ha en klar och tydlig framställning av katolsk predikan. Därtill är direktoriets generöst utrustat med en lista över kyrkoårets texter, så att även förkunnare i andra kyrkor och samfund ska kunna ha glädje av *ars praedicandi*-delen. Recensenten tänker att även den första, principiella, delen kan vara till uppbyggelse för predikanter i andra samfund. Uppmaningar som att predi-

kanten bör se till att Guds ord har relevans i hans (hennes) eget liv, att han bör dra nytta av de patristiska studiernas landvinningar och läsa kyrkofädernas predikningar, och att han bör lägga gott om tid på förberedelser och bön, har predikanter oavsett samfund alltid nytta av att bli påmind om. Kanske en och annan kyrkoledare också kan känna sig inspirerad av påven Franciskus frimodighet. Direktoriets citerar ur hans *Evangelii gaudium*: en predikant som inte förbereder sig och som inte ber är ”oärlig och oansvarig”, ”en falsk profet, en bluffmakare, en ytlig bedragare” (s. 29).

Författarna menar att dokumenten som ligger till grund för direktoriets ”visar att [Andra Vatikan-]konciliet synsätt i viss utsträckning har slagit rot och växt under de gångna femtio åren. Men de visar också att ytterligare reflexion är nödvändig för att garantera predikan av det slag som konciliet åsyftade.” Vad sådan ytterligare reflexion skulle kunna bestå av visar professorn i liturgi och katolsk teologi vid Yale university, Teresa Berger. I sin bok *@worship. Liturgical Practices in Digital Worlds* studerar hon digitalt förmedlad liturgi. Bland mycket annat observerar hon att denna praxis riktar kritik mot *actuosa participatio*-begreppet som hade sådan stor betydelse i 1900-talets liturgiska förnyelse och vid Andra Vatikankonciliet. Berger konstaterar att det inte är konstigt att digitalt förmedlade liturgiska praktiker ifrågasätter konventionella konstruktioner av *actuosa*-begreppet, eftersom de kom till före den digitala tidsåldern. Men nu finns de, och de synliggör att *actuosa*-begreppet förutsätter modernitetens idé om jaget som något stabilt, bundet, självbestämmande, oinskränkt och orört, samt att detta jag besitter egenskaper som arbetsför (inga fysiska funktionshinder eller sjukdomar), neurotypisk (inga mentala eller psykiska funktionshinder eller sjukdomar) och manligt kön. Digitala praktiker vittnar om en alternativ, postmodern uppfattning om jaget som något flytande, föränderligt, inte hela tiden genusbestämt. Därigenom ställer praktikerna frågor till teologin, till exempel vad *actuosa participatio*, aktivt deltagande, egentligen är (s. 21-23).

Detta resonemang är förstås tillämpligt även på predikan, särskilt i en kyrka som betonar predikans ”oupplösliga samband med

liturgin”. Om nu åhörarna lever i en kultur där levnadsomständigheterna är sådana att det går sitta ensam på bussen till jobbet och i sin smartphone lyssna till en predikan av påven Franciskus, månader efter det att den ursprungligen framfördes, ställer det kritiska frågor till sådant som synen på predikans samband med liturgin och tanken om att Gud i förkunnelsen talar till sitt församlade folk. Då Berger skickligt visar att en mer komplex syn på närvaro och deltagande i liturgin inte är främmande för den katolska liturgiska traditionen (s. 23-26), finns säkert goda möjligheter för ”ytterligare reflexion” även vad gäller predikan.

*Frida Mannerfelt*

HANS-OTTO KORTH

## Lass uns leuchten des Lebens Wort

*Die Lieder Martin Luthers*

Halle: Verlag der Franckeschen Stiftung; Beeskow: ortus musikverlag, 2017.  
353 s. ISBN 978-3-939922-50-6 (Halle), ISBN 978-3-937788-50-0 (Beeskow)

JØRGEN KJÆRGAARD & OVE PAULSEN (RED.)

## Luthers salmer på dansk

*Tekst, melodi, liturgi og teologi*

Fredriksberg: Eksistensen, 2017. 451 s. ISBN 978-87-410-0175-3

Wittenberg juni 2017. I snart sagt varje gathörn står en guide och berättar om avlatsbrev – för allehanda folk och på allehanda tungomål. Men något saknas: Ingenstans hör man sång. Ändå var de nya kyrkovisorna en viktig del i reformationens spridning och identitetsbyggande. Ett samarbete mellan forskare i Tyskland och Danmark har resulterat i två omfattande böcker om Luthers psalmer: *Lass uns leuchten des Lebens Wort* med Hans-Otto Korth som huvudförfattare och *Luthers salmer på dansk* redigerad av Jørgen Kjærgaard och Ove Paulsen. Viktiga i projektet har även varit Wolfgang Miersemann och Eberhard Harbsmeier. Den tyska boken behandlar 37 psalmer, den danska en mindre, då ”Sie ist mir lieb, die werthe Magd” aldrig varit spridd i Danmark. Psalmerna numreras löpande, sorterade

efter tryckår i Tyskland respektive Danmark och inom samma år i bokstavsordning. Psalmerna får därför oftast olika nummer i de båda böckerna.

De vackert layoutade böckerna innehåller rikligt med faksimil av primärkällor och transkriptioner av text och musik. Den danska är ett självständigt verk fokuserat på psalmernas spridning i Danmark – för deras tidigaste historia är man hänvisad till den tyska. Man har valt två olika upplägg. Den tyska boken har en kort inledning och avslutning medan mycket av de allmänna frågeställningarna kring text, teologi och musik berörs i de enskilda psalmkommentarerna. Den danska inleds med 100 sidor om teologi, liturgi och musik – men kommentarerna är i gengäld kortare och mer schematiska.

Båda böckerna syftar till att presentera källkritiska utgåvor av Luthers psalmer. Mycket har hänt inom forskningen sedan Markus Jennys utgåva från 1985, för musiken inte minst projektet *Das deutsche Kirchenlied (DKL)* som är en kritisk edition av melodierna i tyskspråkiga sångböcker fram till 1620. Korth var medarbetare både i detta projekt och i en källkritisk utgåva av Johann Crügers viktiga *Praxis Pietatis melica*. Båda projekten kommer framställningen tillgodo.

I den tyska boken transkriberas den först tryckta versionen av text och melodi. Utifrån denna grund anges textvarianter i de viktigaste sångböckerna – från avvikande ordval och stavning ända ner till kommatering. Viktigare melodiska varianter kommenteras i texten och mer avvikande melodiutformningar och alternativa melodival presenteras som faksimil av originalkällorna men utan transkription. Även äldre förebilder, som leiser och sekvenser, återges i faksimil eller i transkription. Då det gäller frågan om Luther är kompositör till enskilda melodier konstateras i inledningen att visshet inte kan nås, varefter problematiken oftast lämnas därhän. De båda böckerna är därför inte alltid samspelade. Vem som kan vara kompositör till ”Aus tiefer Not” (nr 5A), oftast tillskriven Luther själv, förbigås i den tyska boken med tystnad. I den danska anges istället Johann Walter (s. 192), en uppgift från Henrik Glahn i *Melodistudier* (1954) som hade varit intressant att få belyst i ljuset av senare forskning.

Den tyska boken syftar även till att ge en inblick i hymnologin som vetenskap, dess problem och metoder. Text och musik ges lika vikt i kommentarerna, som inte slaviskt följer någon mall. Ibland får texten något större utrymme, ibland melodin, vars historia i något fall kastar ljus över framväxten av texten (nr 19, "Mitten wir im Leben sind"). Läser man boken i en följd ger den kronologiska framställningen en bild av repertoarens framväxt, dess förhållande till samtidens teologiska frågor och till Luthers egna skrifter. Ordval och formuleringar i hans nya texter och bearbetningar av äldre hymner diskuteras. Ett återkommande tema är det dialektiska i texterna, retorikens grepp att använda sig av kontraster.

I avslutningen behandlar Patrice Veit hur psalmsången under reformationen bildar grund för dess centrala plats inom den protestantiska kyrkan under följande sekler. Ett appendix innehåller en intressant översikt över tonartsbegreppen under 1500-talet och hur svårt det är för oss, som är präglade av dur/moll-tonaliteten, att förstå karaktärerna hos de olika "tonarterna". Istället för kyrkotonarterna används beteckningarna d-, e-, f- och g-melodik. (Den danska boken använder kyrkotonarternas namn.) Till ett visst modus hör vissa specifika melodiska vändningar. Det innebär att likheter mellan melodier blir ett resultat av att de står i samma "tonart" – försöken att härleda en senare melodi från en tidigare är därför ofta ett fåfängt jagande efter vind.

Båda böckerna saknar i det närmaste helt fotnoter. Särskilt i den tyska vänder man sig ibland mot tidigare uppfattningar vars företrädare inte anges. I några fall får man ingen hjälp att hitta vidare när det gäller intressanta men för framställningen ej bärande företeelser, som nämns inom parentes. Litteraturförteckningen är ytterst selektiv, men så är ju mängden litteratur som man skriver "bottenlös". Endast viktiga hymnologiska standardverk som använts tas upp. Saknas gör så det pågående häftesvis utgivna *Liederkunde*, i vilket den vars intresse väcks för hymnologin kan läsa om andra psalmer än Luthers. Den längre danska förteckningen omfattar litteratur på danska om Luthers psalmer.

"Ehnever der synger en salme, bliver prædikant", skriver Jørgen

Kjærgaard i inledningen. Genom psalmernas ”jag” avskaffas kyrkan som förmedlande länk mellan Gud och människan. Han behandlar kort psalmernas tidiga spridning i Danmark på 1520- och 30-talen fram till Thomissøns psalmbok 1569. Därefter beskriver Ove Paulsen hur Luthers psalmer de första 300 åren fick sin viktigaste spridning som sjungna liturgiska moment, något som bidrog till att höja identifikationen hos gudstjänstdeltagarna. I dag är liturgin en prosaliturgi där psalmer har en fast plats men utan att vara liturgiska led. Att denna funktion försvann bidrog till att en stor del av Luthers psalmer försvann ur bruk. Mads Djernes skissar Luthers syn på musik och melodiernas spridning i Danmark under olika tidsperioder. Där dyker även det omtyckta – men i Luthers skrifter aldrig belagda – ”citatet” upp, där Luther påstås säga att djävulen inte skall ha de bästa melodierna. Uffe Holmsgaard Eriksen ger en kort vägledning till 1500-talsdanska. Boken avslutas med en förteckning över psalmernas förekomst i danska psalmböcker fram till idag och en kronologisk förteckning över psalm- och korallböcker.

För varje psalm återges den först tryckta tyska texten sida vid sida med den först tryckta danska översättningen, för vilken en ordlista underlättar förståelsen. Psalmerna speglar ju även framväxten av ett skriftspråk. Thomissøns psalmbok är oftast den tidigaste källan för melodier till de danska översättningarna. Den är därför huvudkälla för meloditranskriptionerna och antas återspegla de tidigare melodivalen, men man påpekar att fullständig visshet i frågan inte kan nås.

Varje kommentar har fasta avsnitt om text, musik och psalmens plats i liturgin. Förekomsten i senare psalm- och korallböcker anges. Tonvikten ligger med nödvändighet på den första översättningen, men viktiga senare förändringar nämns. Ibland hade man önskat en fördjupad kommentar – i flera fall hade det inte påverkat bokens omfång utan endast fyllt tomt utrymme. Någon gång sägs bara halva sanningen: bättre än ”en senkatolsk sang” skulle vara att nämna sången vid namn (s. 130). En annan detalj: i en bok om den danska traditionen borde nämnas att en av de tidigaste källorna för melodin till ”Jesus Christus unser Heiland” (nr 14) är en dansk handskrift

från 1400-talet. Man kan också fråga sig vad den problematiska benämningen ”tysk folkemelodi” för flera förreformatoriska melodier egentligen står för.

I förordet till den tyska utgåvan framhålls att en kritisk utgåva inte är slutet på utan början till ny forskning. Med dessa båda verk läggs en sådan grund. Redan nu får läsaren stimulerande insikter kring psalmernas framväxt, innehåll och förändring. Inte minst ger utgåvorna möjlighet att sjunga psalmerna i olika versioner – i Wittenbergs gathörn såväl som på andra håll.

*Hans Bernskiöld*

MARK C. MATTES

## Martin Luther's Theology of Beauty

### *A Reappraisal*

Grand Rapids: Baker Academic, 2017. 226 sid. ISBN 9780801098376.

Den välkände amerikanske Lutherkännaren Mark Mattes påpekar i sin inledning till denna nya monografi att skönhet är ett mer eller mindre utforskat ämne inom Lutherforskningen. Även om förståelsen både av musikens och bildens teologiska potential har studerats ingående, inte minst under senare tid, är det på många sätt svårt att se hur skönhet skulle kunna spela en viktig roll i reformatorns tänkande. Det handlar ändå här om en teolog som kämpade med den ”fördolde guden” och betonade ”korsets teologi”, samtidigt som han bröt med en stark medeltida tradition där nåd, merit och skönhet stod i ett nära och harmoniskt samspel med varandra. Mattes egen väg att hävda skönhet som en central dimension inom Lutherforskningen är inspirerad inte minst av tysken Oswald Bayer. I hans efterföljd vill Mattes visa att Luther inte är den ensidigt ”existentialistiske” protestant som forskning efter Kierkegaard har tenderat att ge sken av. Hans teologi är därför inte huvudsakligen att ses som uttryck för individens kamp med Gud. Snarare framträder en ”kosmisk och eskatologisk bredd” som lever av Ordets pågående inkarnation med Kristus som skönhetens norm. Den utgångspunkt som möjligen mer än någon annan sätter sin prägel på Mattes bok

är övertygelsen att rättfärdiggörelsen bildar kärnan i Luthers teologi, samt viljan att påvisa hur dess realitet genomsyrar både dogmatiken och det kristna gemensamma livet som helhet. I metodisk mening utgår han från att Luther primärt är bibelteolog, vilket leder till slutsatsen att det primärt är i bibelutläggande texter som skönhetens betydelse för hans teologi kan undersökas.

I ljuset av denna övertygelse är det måhända inte helt förvånande att bokens inledande kapitel är något mindre intressant än övriga delar. Mattes återanvänder här en tidigare författad översikt av Luthers generella förhållningssätt till senmedeltidens filosofiska landskap. Huvudbudskapet är att Luthers centrala distinktion mellan lag och evangelium inte kan reduceras till tidens filosofiska stridigheter mellan nominalism och realism. När studien här poängterar att skönhet måste förstås utifrån Kristus, snarare än genom analogier med en världens skönhet, är dock anledningen inte särskilt övertygande uttryckt. Det påföljande kapitlet, om godhetens plats i medeltida tänkande och hos Luther, lyckas bättre påvisa det större sammanhang som kan bilda utgångspunkt även för estetiska värden inom teologin. Mattes påvisar hur rättfärdiggörelsen genom tro bildar godhetens brännpunkt och hur Guds handlande i Kristus är den primära form genom vilken det goda blir synligt. Luthers distinktion mellan passiv och aktiv rättfärdiggörelse visar sig samtidigt vara inte bara av etisk och politisk utan även av största estetisk betydelse. Skönhet är då inte ett värde som underlättar eller motiverar människans växande mot gudslighet, men estetiken är en central dimension av den glädje som följer av vad Gud har åstadkommit i Kristus. Dess naturliga och rättmätiga plats är med andra ord inte att på något sätt kompensera människans passivitet inför Gud i rättfärdiggörelsen. Snarare hör den hemma i det aktiva och gemensamma kristna liv där goda gärningar följer som en frukt av Guds handlande.

Den senare åtskillnaden utvecklas vidare i två centrala kapitel som utvärderar skönhetens implicita betydelse i Luthers bibelföreläsningar, av såväl tidigare som senare slag. Inte minst i hans tidiga *Dictata super Psalterium* söker Mattes demonstrera hur en så kallad forensisk rättfärdiggörelselära bildar utgångspunkt för att associera



synd med det estetiskt motbjudande och Guds frälsande verk med skönheten. Tankegången är att Luther vidareför Thomas av Aquinos koncentration av skönhetsbegreppet till kristologin men samtidigt avvisar den ”pankalism” där hela världen kan ses som uttryck för en gudomlig harmoni. En variant av den senare tanken återskapas dock av Luther, men helt byggd på tanken om att det är Guds självutgivande kärlek i Kristus som bildar grund för det skapades skönhet. I hans åskådning blir människan alltmer motbjudande i Guds ögon ju mer hon förlitar sig på sin egen godhet, medan å andra sidan hennes skönhet framträder allt tydligare ju mer hon förlitar sig på Kristi verk i henne själv.

Senare skrifter, som Luthers föreläsningar över Galaterbrevet och Genesis, visar hur medeltidens mest centrala estetiska begrepp – proportion, klarhet, fullständighet – fortsätter att utgöra en fond för hans tänkande. I vissa stycken omvänder han deras inneboende logik, som i utläggningar om hur Kristi skönhet blir allt tydligare ju mer han själv går in i och delar mänsklighetens mest sönderrivna och ”smutsiga” villkor. Samtidigt äger dessa kriterier en positiv betydelse i den antropologi som framträder när Luther utlägger den första människans syndfria villkor i paradiset – före den självförhärjande och syndfulla kärlekens intåg i skapelsen.

När Mattes tar steget från dogmatikens kärnstycken till frågor om musikens och bildens teologi accentueras betydelsen av Luthers kamp mot mer radikala reformatoriska rörelsers inkarnationsteologi. Ett kapitel om musiksynen bygger vidare på välkända teman från senare tiders forskning. Bland dessa finns hur musiken i kraft av sin status som Guds skapelse och gåva ges en mer långtgående positiv värdering och hur evangeliets frihet tänks höra samman med den konstnärliga förmågan att fritt utveckla musikens möjligheter. I kontrast till en reformert präglad ikonoklasm visar Mattes genomgående på den inkarnatoriska satsen *finitum capax infinitum* – det begränsade kan rymma det obegränsade – som kärnstycket i Luthers konstsyn, liturgiska teologi och sakramentslära: Guds verk och dess förkunnelse är alltid knutna till fysiska och konkreta former. Att på andra rent andliga vägar själv söka efter Gud går i motsatt riktning

mot Luthers fokus på Kristus som skönhetsens uppenbarelse samt de konkreta och estetiska former där det glädjefulla budskapet kan föras vidare.

I två avslutande kapitel genomför Mattes en välbehövlig uppgift genom att som en av de första författarna etablera en kritisk dialog mellan Luthers tänkande och inflytelserika paradigmer inom de senaste decenniernas nyvaknade intresse för teologisk estetik. Det rör sig framför allt om den katolska rörelsen "nouvelle théologie" samt dess präglade roll även för olika postmoderna ambitioner att återskapa en förmodern helhetssyn, där skapelsen på nytt ses som en analogi och ett utflöde av Guds skönhet. Å ena sidan argumenterar Mattes tydligt för hur även Luther kunde se hela världen som uttryck för Guds kärlek, vilket ger den en inneboende skönhet som trotsar varje modern "avförtrollad" sekularism. Å andra sidan driver han tesen hur nyplatoniska tankemönster i nyare teologi återskapar en hierarkisk världsbild, där människan och skapelsen ytterst behöver uppstiga bortom det konkreta och materiella för att nå återlösningens fullkomlighet. För Mattes innebär detta i flera stycken att återupprätta den "svärmiska" och distanserade andlighet vilken Luthers kristologi och egen livshållning så tydligt avvisar.

Mattes bok är en viktig händelse i dagens teologiska landskap, med långtgående positiva bidrag att integrera i förnyelsen av ett nutida lutherskt kyrkoliv. Ingen publikation har före denna tagit ett sådant helhetsgrepp på estetik hos Luther och på ett liknande sätt kunnat klarlägga bärande stråk som förenar Luthers teologi och fromhet med hans hållning till (det teologiskt inspirerade) konstnärskapets estetik.

Boken är författad i en tydlig och enkel stil som lättare gör den tillgänglig än mycken annan forskningslitteratur. Mattes stora hängivenhet och djupa förtrogenhet med Luthers skrifter är dess viktigaste grund, men leder också till en exegetiskt utläggande stil som sällan väcker invändningar mot de refererade verken. Behandlingen av både bibelhermeneutik och filosofi gränsar tyvärr återkommande till förenklande och förminskande attityder. Särskilt olycklig är den rent schablonmässiga bild av Immanuel Kant som vid ett par tillfäl-

len används för att skapa motsats mellan Luther och en ”andefattig” modernitet.

I en svensk kontext kan Mattes framstå som företrädare för en gammaldags typ av Lutherforskning. Men om valet står mellan möjligheten att genom en något för apologetisk framställning kunna lära känna lutherskt tänkande på djupet, eller mer ”progressiva” läsningar som inte sällan knappt tycks ha öppnat grundtexterna – då finns det goda skäl att hellre lära känna Luther i sällskap med en författare som Mattes.

*Jonas Lundblad*

ERKKI MÖRCK

### ”Guds speleman”, ”Vår Herres kantor”

*Albert Runbäck 1894–1974*

Distribution: Arkens bokhandel, Lund, 2017. 305 s. ISBN 978-91-7267-394-6

Från 1940-talet och ett par decennier framåt låg sannolikt en trave av körsamlingen *Lauda Sion* på orgelläktaren i varje landsbygdskyrka. Undertiteln ”ett hymnarium för kyrkoårets samtliga sön- och helgdagar” antyder att här hade kyrkomusikern en komplett samling sånger för sin kyrkokör. Utgivare och kompilator av samlingen var Albert Runbäck. Som kyrkomusiker i Båstad 1916–1959 var han väl förtrogen med de många landsbygdsförsamlingarnas svårigheter med både rekrytering och repertoar till sina kyrkokörer. Förordet anger i klartext syftet med utgåvan, att ”framför allt vara till tjänst i de församlingar, där körresurserna äro små”. Satserna var oftast trestämmiga – kanske en anpassning till de bekanta svårigheterna att besätta mansstämmorna – och urvalet sånger relaterades till den aktuella söndagens psalmval, för vilket Runbäck tillsammans med kyrkoherden Knut Peters arbetat fram en lista över lämpliga predikstolspsalmer. Uttrycket ”hymnarium” förefaller vara valt inte bara av ett slags traditionsskäl utan också för att markera sambandet mellan kör- och församlingssången i gudstjänsten.

Runbäckes uppenbarligen starka pedagogiska ambitioner riktade sig även på andra sätt till resurssvaga och kanske understimulerade

kyrkomusikaliska kollegor. I det perspektivet kan man se samlingen *Postludier för kyrkoårets samtliga sön- och helgdagar* som han tillsammans med kollegan Waldemar Åhlén gav ut i tre delar 1936–1938. Också här markeras sambandet med koral och psalmsång: ”Den bästa formen för ett postludium torde vara en bearbetning för orgel av de koraler, som förekommit vid gudstjänsten”. Ambitionen att erbjuda mer lättillgängliga koralsatser än den nya officiella koralbokens 1939, liksom enkla preludier till psalmerna, låg bakom hans delaktighet i arbetet med den av Knut Peters utgivna *Svensk koralbok* 1940. I denna förekom dock en mängd koralsatser som avvek från den stadfästa koralbokens, liksom melodier som överhuvudtaget inte fanns i densamma. Med detta blev Runbäck indragen i en debatt, huvudsakligen utväxlad mellan Peters och biskopen Gustaf Aulén, som varit ordförande i kommittén bakom den nya stadfästa koralboken. Debatten gällde dels verkets titel, dels vad som egentligen var stadfäst som gällande för Svenska kyrkan: enbart melodin eller melodin och harmoniseringen. Debatten bjöd på starka polemiska effekter, säkert i viss mån till båda debattanternas förnöjelse. Titeln *Svensk koralbok* signalerade något slags officiell status enligt Aulén. Peters hänvisning till bokens efterskrift, där det angavs att den utgavs främst för skolans behov, bet inte på Aulén. Stadfäst psalm- och koralbok var fastställda läromedel i den svenska skolan. Debatten huruvida harmoniseringen var officiellt kanoniserad mynnade inte ut i någonting och Peters fråga om även fingersättningen skulle fastlåsas fick inget svar. Runbäck kom lindrigt undan, även om han ställdes till svars för att som deltagare i den så kallade koralriksdagen 1939 ha varit med om att besluta att endast den stadfästa koralboken skulle få användas i skolorna. Runbäcks förklaring var att riksdagen närmast var en kupp där man oförberedd fick ta ställning till en rad frågor som inte hann penetreras. Han kunde till och med påvisa att *Svensk koralbok* på några punkter hade följt det vid riksdagen redovisade materialet, vilket Auléns kommitté inte hade gjort.

Runbäck var en framstående, rikt begåvad organist och erkänd som en av landets främsta orgelexperter. 1930 sökte han tjänsten som domkyrkokapellmästare i Lund. Av 15 sökande utkristalliserades tre,

bland dem Runbäck. Stödd inte minst av Gustaf Aulén, då ledamot av Lunds domkapitel, fick han dettas förord. Ärendet överklagades emellertid på formella grunder, vilket fick stöd av Musikaliska akademien. I sitt yttrande, sannolikt författat av Aulén, över akademiens ställningstagande gav domkapitlet densamma en avhyvling på ett för ett domkapitel ovanligt färgstarkt språk. Detta hjälpte nu inte; Runbäcks avsaknad av viss formell behörighet gjorde att regeringen utsåg Josef Hedar till tjänsten. Runbäck blev besviken, han stannade på sin tjänst till 1959 då han avgick i förtid på grund av konflikt med sin kyrkoherde. Det har sagts att tjänsten vid domkyrkan i Lund kanske skulle blivit alltför tung för honom; han betecknas som klen och känslig. Som person framställs han som stilla och försynt, han hade humor och självvironisk distans. Som debattör visade han knappast några svaghetstecken, han kunde vara både välartikulerad och bestämd i sina ställningstaganden. Hans tid i Båstad gav nu hans kreativa energi friare rum, han kunde utveckla sitt komponerande och på olika andra sätt vitalisera det kyrkomusikaliska livet inte bara lokalt utan långt vidare. De riksbekanta koralveckorna i Båstad från 1933 och långt framöver tycks ha växt fram organiskt ur den musikkultur Runbäck tidigt skapade i Båstad med tideböner i kyrkan, rikt besökta orgelafnarnar sommar- och turisttid och annat.

Runbäck började tidigt komponera och var som komponist verksam nästan ända fram till sin död 1974. Produktionen visar stor volym och stor bredd med kompositioner först och främst för orgel, kör och solister. Bland kompositionerna ingår någon mässa och ett mindre antal verk utanför den sakrala sfären. Huvudinriktningen på hans musikskapande var otvetydigt och klart mot gudstjänsten. Han stod på samma kyrkliga front som Knut Peters och Arthur Adell, som genom *Evangelisk tidegård* 1924 och dess fortsättning återuppväckte den svenska tidebönstraditionen. Runbäck fann i gregorikanen och den lutherska koralen ett för kyrkan och hennes gudstjänst genuint musikaliskt språk. Han var en av de tidigaste företrädarna för den så kallade nysakligheten, dvs. en musikalisk rörelse från 1920-talet som i reaktion mot romantikens subjektivism och individualism strävade efter objektivitet och såg sången och musiken i gudstjänsten som ett

församlingens gemensamma uttryck. Den nya sakligheten karaktäriserades av en strävan ”tillbaka till källorna”. Runbäck kunde därför ibland få stämpeln som konservativ och bakåtsträvande. Hans motstånd mot romantikens kyrkomusik kom underhand att modifieras något.

Allt detta och mer därtill finns beskrivet i Erkki Mörcks Runbäcksbioграфи. Mörck var personligen bekant med Runbäck och har samarbetat med honom på flera sätt. Boken är ett tecken på författarens vänskap med och beundran för det objekt han beskriver, dock inte alldeles okritiskt. Det kan förklara ambitionen att söka få med så mycket som möjligt av vad som skrivits om och av Runbäck. Som främsta och dominerande tryckta källor har tidskrifterna *Kyrkomusikernas Tidning* och *Kyrkosångsförbundet* tjänat. En viktig källa har också varit de bidrag som ställts till förfogande av Runbäcks efterlevande.

I förordet anmäler författaren att han kommer att återge Runbäcks ”många, och ofta ganska långa, inlägg [...] in extenso”, samt att jämförelser mellan dåtid och nutid är ytterst sparsamma. Det stämmer. Resultatet har blivit en bok som kan karaktäriseras som en kronologiskt disponerad excerptsamling. För den som letar excerpter rörande Runbäck är boken säkerligen vällämpad. Men som biografi över Runbäck utgör ”in extenso”-upplägget en belastning genom bokens alltför många tröttande och i sak onödiga citat med överlappningar och upprepningar, allt satt i kursiv stil sida efter sida. Inte så få excerpter är heller av mer än lokalt eller på annat sätt begränsat intresse. Till detta kommer att den strikt kronologiska dispositionen på ett olyckligt sätt ibland splittrar upp vad ett mer tematiskt grepp skulle ha kunnat bidra med. En kritiskt sovrande hand efter den smärtsamma principen *kill your darlings* hade varit motiverad. De många guldkorn som nu göms i excerpternas textmassa hade kunnat lyftas fram och betydligt bättre komma till sin rätt i en analyserande och sammanhållen text. Kronologin kan vara av värde för dateringen av Runbäcks verk, men sambandet med samtidens rörelser och behov berörs knappast. De förklarande utvecklingar författaren gjort på enstaka ställen har dock varit värdefulla för sammanhanget.

Mot slutet av sin bok snuddar Mörck vid den debatt som bröt ut 1969 med anledning av en recension, kritisk mot bland annat Runbäck, av kyrkomusikern Erik Lundkvist. Till Runbäcks försvar uppträdde kraftfullt en rad ledande kyrkomusiker och debatten kom snart att gälla grundläggande frågor om kyrkomusikens väsen och egenart, där Lundkvist starkt och energiskt hävdade den samtida moderna kyrkomusikens företrädare. Den fortsatta debatten faller utanför Mörcks arbetsområde, men det kan vara skäl att erinra om att denna principdebatt just då var särskilt intensiv, om man så vill med Erik Lundkvist och några andra på ena flygeln och företrädarna för den andliga visan – som Lars-Åke Lundberg, Tore Littmarck, Jan Arvid Hellström och Hans Blennow – på den andra.

Utanför protokollet kan likaså erinras om att en process, liknande den ovan nämnda koralstriden, ägde rum i samband med att den provisoriska koralboken till de nya psalmerna i 1937 års psalmbok togs i bruk. Den gällde den koralbok med titeln *Koralbok till den svenska psalmboken*, dedicerad till Haeffner, som gavs ut 1938 av rektorn Josef Lind i Kalmar. Också då uppfordrades Gustaf Aulén att framträda som den officiella koralbokens försvarare.

*Per Olof Nisser*

PER OLOF NISSER, INGER SELANDER & HANS BERNSKIÖLD (RED.)

## Psalmernas väg. Kommentarer till text och musik i Den svenska psalmboken

*Band 2: Psalmerna 205–420 av den ekumeniska psalmboksdelen*

Visby: Wessmans musikförlag AB, 2017. 652 s. ISBN 978-91-87710-52-0

Det är en kulturgärning av rang som redaktionen och Wessmans musikförlag i Visby har gjort och gör genom nu att ge ut en kommentar till vår nuvarande psalmbok från 1986. En sådan kommentar finns i de flesta psalmsjungande europeiska länder, men har hittills saknats i Sverige. Det har alltså dröjt mer än 30 år, och förfaller man till elakheter kunde man säga att både Svenska kyrkan och Verbums förlag har begått en underlåtenhetssynd.

Desto gladare blir man av att nu kunna ta del av detta verk – som

i sin andra del kommenterar psalm 205 ("Vila i din väntan") till och med psalm 420 ("Herren, vår Gud, har rest sin tron"). Med detta band har således alla de psalmer som Svenska kyrkan delar med de frikyrkliga samfunden kommenterats (alltså psalmerna 1–325).

Vad som framförallt glädjer en läsare av detta verk är att kommentarerna både är så användbara och så gedigna; det vill säga att de för det första har skrivits av eminent sakkunniga personer och för det andra – och kanske viktigast – har skrivits på ett utomordentligt klart och enkelt språk. Textkommentarer har skrivits av bland andra Per Olof Nisser, vilken som sekreterare i psalmbokskommittén, disputerad på en avhandling i hymnologi och som församlingspräst har haft osedvanligt goda förutsättningar att skriva både brukarvänligt och sakkunnigt. Docent Inger Selander, expert på den frikyrkliga sången och en gång knuten till psalmbokskommittén hör också till de synnerligen väl kvalificerade för uppgiften. Dessa båda står, tillsammans med biskop em. Lars Eckerdal, för en stor del av textkommentarerna. Den tredje redaktören, fil. dr Hans Bernskiöld, står för samtliga kommentarer till musiken, vilket får kallas en prestation.

Vad kommentarerna framför allt ger är en beskrivning av psalmens innehåll och form, och i förlängningen av detta hur den skulle kunna fungera i gudstjänsten eller i den enskilda andakten. Ett sätt att förmedla detta innehåll, denna psalmens mening och funktion, är att berätta om psalmens tillkomst, vad som legat bakom skrivandet. Och en sådan berättelse leder kommentarens läsare direkt in i psalmens kärna. Ett exempel på detta är berättelsen om J. H. Newmans "Led, milda ljus" (psalm 275). Här berättar kommentatorn P. O. Nisser hur den sjuke och lätt deprimerade och orolige Newman i juni år 1833 ombord på ett fartyg destinerat till Marseille, i sundet mellan Sardinien och Korsika, skriver psalmen som en bön om ledning för en orolig själ i en orolig tid. En annan typ av tillkomsthistoria är den som Lars Eckerdal berättar om hur psalm 346 "O Gud, du av barmhärtighet" av Paul Speratus kommit till: här får man berättelsen om hur den reformsinnade katolske prästen Speratus 1517 i hemlighet gifte sig med sin Anna, predikade i Stefansdömen i Wien



om att frambära sig själv som ett levande och heligt offer, brännmärkte vad han kallade självpåtagna offer såsom munklöften, och blev exkommunicerad. Så småningom blev han dödsdömd för kätteri, men frigavs plötsligt och förenade sig med Luther i Wittenberg. Här hörsammade han Luthers bön om kyrkvisor, och skrev 1523 ”Es ist das Heil uns kommen her”, alltså parallellt med att Luther skrev ”Nun freut euch, lieben Christen g’mein” (psalm 32 ”O gläd dig Guds församling nu” och i en äldre översättning psalm 345 ”Var man må nu väl glädja sig”). Båda dessa kyrkvisor spreds med flygblad, och står fortfarande tillsammans i tyska psalmböcker – som också i 1986 års psalmbok. Dessa ”tvillingpsalmer” går båda tillbaka på Luthers *Om en kristen människas frihet* från 1520, och Speratus’ psalm har kallats reformationens Marseljäs – så tydligt frambär den kärnan i reformationens teologi, dess avvisande av egna förtjänster som väg till frälsning och salighet.

Ett annat sätt att visa på psalmens mening och funktion är att klargöra hur texten – och musiken – är formade: kommentarerna visar på de litterära och musikaliska medel som författarna – och bearbetarna – har arbetat med för att uttrycka det svårfångade, det komplicerade, något som det inte finns vanliga ord och vändningar för. Sådana kommentarer visar också den skicklighet och omsorg som författare, bearbetare och kompositörer visat när de format verserna och musiken: *Den svenska psalmboken* är faktiskt också en samling vackra visor på svenska. Som sådan påminner vår psalmbok oss om att den svenska lyriken börjar med en psalm: Lars Wivallius’ underbara ”Klagovisa över denna torra och kalla vår” från ca 1641 är en psalm, en bön om regn, och den ska sjungas på melodin till ”Den signade dag”.

På olika sätt för alltså kommentarerna in sina läsare till texternas – eller visornas – kärna, det är en lust och fröjd att läsa alla dessa kommentarer och man önskar av hjärtat att läsarna får lust att använda den eller den psalmen – en psalm som kanske orättvist har blivit bortglömd!

Till det brukarvänliga hör också att förbindelsen mellan psalmen och bibeln klargörs och, om den finns, den mellan psalmen och de

gamla psalmböckerna: i slutet på textkommentaren står vilka bibelverser som psalmen använder och vilket nummer psalmen, eventuellt, har i 1695, 1819 och 1937 års psalmböcker. På så vis kan den nyfikne gå till bibelverserna och se hur författarna och bearbetarna har använt och tolkat bibeln, hur psalmen har förändrats genom tiderna och vad som fortfarande har kraft.

Också den hymnologiska forskningen får sitt: notapparaten och käll- och litteraturförteckningen är utförlig, vilket inte vill säga lite när det gäller en samling visor där många stammar från medeltid och tidigmodern tid, och från andra språkområden än det svenska. Det finns register över alla de svenska kristna samfundens psalm- och sångböcker, inklusive ett över vilka psalmer som är gemensamma för katolska kyrkan i Sverige och den ekumeniska psalmboksdelens 325 psalmer.

*Eva Haettner Aurelius*

LEIF NORDENSTORM & TIIT PÄDAM (RED.)

## Och hela folket sade Amen

*Perspektiv på gudstjänst och kyrka. Festskrift till ärkebiskop emeritus Gunnar Weman*

Skellefteå: Artos, 2017. 388 s. ISBN 978-91-7580-842-0

För 15–20 år sedan var festskriften som genre nästan stadd på avskrivning. Idag blomstrar floran som aldrig förr. I vissa kretsar har det blivit mer anmärkningsvärt att inte få någon festskrift än att få en. Förr skilde man mellan festskrift och vänbok. Det görs inte längre. Den läsvärda boken till ärkebiskop Gunnar Weman är både en vänbok och en festskrift, ibland närmast en hyllningskrift, ibland nästan som en slags minnesteckning medan föremålet ännu lever. Detta förringar dock inte bokens värde. Exempelvis har de här publicerade predikningarna, inklusive John Vikströms direkta, personliga tilltal, på detta sätt bevarats även för en framtida läsekrets, och utgör belysande tidsvittnen. Däremot påminns läsaren gång på gång om svårigheten i att skriva pågående historia, att bedöma förlopp som ännu inte är avslutade, liksom om det som ännu inte kan offentligt

analyseras, till exempel spelet kring Gunnar Wemans utnämning till ärkebiskop. Däremot hade man väl kunnat beröra faderns, domkyrkoorganisten Henry Weman, vänskap och samarbete med Emanuel Linderholm, som redan finns belagd i litteraturen.

De historiskt orienterade artiklarna står sig bäst. Stig Norin skriver om Svenska Jerusalemsföreningens utveckling från judemission till kristet fredsarbete, Oloph Bexell om ett *versus populum*-altare i Uppsala domkyrka 1926 och en medeltida altarskivas öden, Maria Eckerdal om striden kring elevationen och andra kyrkliga bruk, Leif Nordenstorm om arkitektur och gudstjänstliv i Kiruna kyrka, Tiit Pädam om liturgisk förnyelse och den nya kyrkohandboken i den Estniska Evangelisk-Lutherska kyrkan, och Birger Olsson om offentlig högläsning av heliga skrifter. Flera av dem binder samman historia, nutid och framtid. Maria Eckerdal slår fast att Yngve Bri-lioth ansåg att elevationen var romaniserande, medan biskoparna i sitt slutliga uttalande menade att den inte stred emot evangelisk sakramentsuppfattning. Med en träffande formulering konstaterar hon till sist att ”det är också uppenbart att Sven Kjällerström var en betydande faktor i hela oron kring denna fråga”.

Den liturgiska utvecklingen i modern tid ägnas stort utrymme och ibland kritiskt belysande uppmärksamhet. Larsolov Eriksson skriver om ”att arbeta fram förslag till ny evangeliebok”. Under denna något torra rubrik får man veta bland annat att tilläggsdirektivet talade om att ta hänsyn till ”så kallat inklusivt språk --- utan att det närmare preciserades”. Han finner det ”på flera sätt problematiskt. Dels är själva uttrycket väl en felöversättning av det engelska inclusive language, som på svenska borde vara ’inkluderande språk’. Dels ligger i hela begreppet – och saken – en obesvarad fråga om vem eller vilka som ska inkluderas som nu inte är inkluderade eller anses/upp-fattas inte vara inkluderade”. Däremot kommenteras inte närmare kyrkostyrelsens förslag att fem texter från de gammaltestamentliga apokryferna skulle ingå i evangelieboken – en gammal luthersk tradition, som emellertid väckt kritik från biblicistiskt håll.

Stor uppmärksamhet ägnas alltså Wemans egna insatser. Mycket läsvärt är Sven-Erik Brodds bidrag om ”Biskopen som enhetens

tecken och instrument. Gunnar Wemans bidrag till en eucharistisk ekklesiologi”, med utgångspunkt i ”en liturgisk och sakramental händelse under prästmötet i Luleå stift 1989”, närmare bestämt en mässa där stiftets präster koncelebrerade med sin biskop. Syftet var att genom koncelebrationen såväl prästvigda kvinnor som prästvigda män som var motståndare till att kvinnor prästvigs skulle kunna förenas kring sin gemensamma biskop. Brodd sammanfattar att Gunnar Weman genom sin koncelebration med prästerna framträdde ”som en del av en eucharistisk ekklesiologi. Om det var så att biskopen tidigare präglades av ett dominerande kyrkorättsligt paradigm kom detta att nyanseras genom [att] biskopsämbetets sakramentala karaktär lyftes fram.” Artikeln är intressant och, som sagt, mycket läsvärd. Man frågar sig bara hur det hela fungerar om biskopen är en kvinna. Den möjligheten/förutsättningen är sedan länge för handen, och en problematiserad reflektion kring vad det innebär för den eucharistiska ekklesiologin hade varit värdefull att ta del av. Samma fråga kan ställas till Jakob Tronêts artikel om biskopsliturgi, som betonar biskopens tjänst för kyrkans enhet. I Klas Hanssons inledande artikel lyfts registrerat partnerskap, Estoniakatastrofen och flyktingpolitiken (särskilt frågan om kyrkliga ”fristäder”) fram som ”tre stora kriser”. Beträffande Estonia är det för recensenten alltså en gåta hur långt man idag kunnat avlägsna sig från fiskarsamhällets självklara medvetande om havet som en grav.

Karin Johannessons artikel om tankefigurer i Gunnar Wemans griftetal är teologiskt reflekterande: de tre tankefigurer som gör Wemans griftetal ”unika” identifieras som den avlidna människans yttre/inre liv inför Gud/människor resp. hur Jesus Kristus och hans seger över döden gör att människans ”livsdag” omsluts av Guds evighet resp. ”det växelverkande bärarlaget”. Vad jag saknar är den historiska kontexten: litteraturlistan är förvånansvärt kort.

Lennart Edquist ger en lättillgänglig sammanfattning av relationen EFS–Svenska kyrkan och Mikael Löwegren ställer den något överraskande frågan ”Behöver kyrkan verkligen gudstjänstböcker?”. Den visar sig mest vara ett retoriskt grepp. Han pekar på ”myten om det enkla ursprunget” och anlägger ett ekumeniskt perspektiv på

urkyrkoromantiken. Vägen mellan spontanitet och bundenhet vid exakta formuleringar tecknas som en mönsterburet extemporerad liturgi. Den nedskrivna bönen är en "modellbön". Svaret på frågan varför kyrkan behöver gudstjänstböcker blir "för att bevara kyrkans sanna enhet". Därför ska de innehålla "fullödiga ordningar som uttrycker kyrkans tro".

Det ska sägas att flera av de författare som inte skriver med vetenskapliga ambitioner, formulerar detta tydligt. Så inleder Bo Lundmark sin artikel om gudstjänst i Sápmi, "Minnen och reflexioner", med att i brödtexten närmare beskriva dessa som "några lassokast i det gudstjänstfirande Sápmi under ett kyrkoår". Dessa kast är intressanta och fyller väl sin plats. Ännu intressantare hade det blivit om rubriken förmått karakterisera detta gudstjänstfirande. Samma kommentar kan göras om Biörn Fjärstedts i och för sig intressanta "Reflektioner kring liturgisk praxis i Indien". Av dessa artiklar är Caroline Krooks "Förbön i liv och gudstjänst" den mest tilltalande, hon förmår att hålla en stram och tydlig linje även i essän. Hennes katalog över orsaker till att förbönen i gudstjänsten fungerar dåligt är samtidigt tragisk och dråplig. Man behöver inte hålla med om allt, men flera gånger blir man tacksam inför formuleringar som "faran som ligger i att undervisa och informera både Gud och församlingen om läget i världen och närsamhället". Här förklaras "inkluderande språk" som att vi ber "för dem av oss som är sjuka".

Festskriften/vänboken till Gunnar Weman är inte någon särskilt väl sammanhållen bok. Artiklarna är mycket varierande till upplägg och utformning. Det gör den inte mindre intressant. Det finns en charm i det blandade innehållet som påminner om livet självt. Därför ger den många berikande perspektiv, dock utan att egentligen svara på frågan vad det innebär att "hela folket sade Amen".

*Anders Jarlert*

CHRISTER PAHLMBLAD (UTG.)

## Breviarium Scarense (1498)

*I. Faksimil efter exemplaret i Uppsala universitetsbibliotek*

### *II. Introduktion. Register*

Acta Bibliothecae Scarenensis, 14. Skaras stiftshistoriska sällskaps skriftserie, 64, 83.

Skara: Stiftelsen Skaramissalet, 2011, 2016. [1044], 296 s.

ISBN 978-91-86681-06-7, 978-91-86681-27-2

I slutet av medeltiden utgavs några liturgiska böcker i tryck av svenska stift. Den bok som behövdes för tidegården, breviariet, utgavs av fyra stift: Linköpings stift 1493, Strängnäs stift 1495, Uppsala stift 1496 och Skara stift 1498. Den enda av dessa tidegårdsböcker som i modern tid givits ut på nytt är Linköpingsbreviarieret, *Breviarium Lincopense*, i Knut Peters berömda edition från 1950-talet. När man har önskat att enkelt få veta något om tideböner i Sverige under senmedeltiden eller har sökt verifiera och identifiera ett senmedeltida liturgiskt citat är det till den utgåvan man har fått vända sig. Den utgåva av Skarabreviarieret som nu föreligger tack vare Christer Pahlmblads och hans medhjälparens trägna arbete är inte en nyutgåva, som Linköpingsbreviarieret var, utan en faksimil. Men tack vare att den är försedd med lika utförliga register kan den användas för samma ändamål och med i stort sett samma lätthet, bara man har lärt sig läsa det vackra senmedeltida typsnittet, uttolka latinet med dess många förkortningar och rätt begripa hur registren fungerar, varom mer nedan.

Faksimilvolymen innehåller, förutom avbildningen av originalet, endast ett kort förord av utgivaren. Man får anta att faksimilen är i skala 1:1 även om det ingenstans anges. Tekniskt sett är reproduktionen god och jämn, tryckt på lagom mjukt och blankt papper. Det sista hela uppslaget i originalet har överhoppats, men man har upptäckt misstaget och inkluderat ett faksimiltryck av bokens båda sista blad i registervolymen efter s. 50, i samma format och med samma kvalitet som i faksimilvolymen. En bokbindare skulle förmodligen kunna lösgöra dem och foga in dem på rätt plats, men man skulle då få kassera originalpärmarna, ett vackert klotband i vinrött med guldtryck. Det vore synd.

Registervolymen innehåller en relativt utförlig introduktion av utgivaren. Ett första avsnitt behandlar basfakta om originalet och dess liturgiska bakgrund. Här finns intressanta reflektioner över det faktum att breviariet förutsätter en användare som är väl inövad i liturgin och kan många texter utantill. Det är alltså inte komplett utan behöver ett mänskligt minne för att fungera. Nästa avsnitt tar upp breviariet som boktyp: att det innehåller en något förkortad version av klostrens tidegård, avsedd för vanliga präster, och att det har fyra huvuddelar: kalendariet, psalteriet, temporalet och sanktoralet.

Psalteriet och sanktoralet behandlas sedan i egna avsnitt. Avsnittet om psalteriet reder ut hur psalmerna har fördelats på de olika tidebönerna under dagen och veckan. Resultatet av undersökningen sammanfattas i en tabell på s. 25 (där uppgiften under Matutin III, "65-67", torde böra rättas till "65, 67").

Avsnittet om sanktoralet formar sig till en liturgihistorisk undersökning av helgondagarnas texter i matutinen. Att Skarabreviariets responsorier visar betydligt större överensstämmelse med de tryckta breviarierna från Linköping och Lund än de från Nidaros och Salisbury, eller samtida romerska och dominikanska brevuarier, är intressant men inte överraskande. Mer oväntat (även om det ligger i linje med vad vi redan visste om svensk medeltida liturgihistoria) är att läsordningen för matutinen i Skarabreviariet går tillbaka på den läsordning som etablerades inom dominikanorden genom en liturgisk reform 1254-1256. Det betyder konkret att breviariets läsningar ur hagiografiska texter överensstämmer med den dominikanska förlagan på 45 av 48 undersökta helgondagar samt att man i Skara, liksom i dominikansk tradition, fortsatte dessa läsningar under matutinens tredje nocturn i stället för att, såsom brukligt var i sekulär tradition, då övergå till att läsa dagens evangelium och utdrag ur en patristisk homilia över evangeliet. Pahlmblad påpekar vidare att läsningarna i Skarabreviariets sanktorale visserligen är förkortade i förhållande till originaltexterna, men betydligt längre än i samtida dominikanska brevuarier, vilket tyder på en konservativ texttradition.

Skarabreviariet är inte enbart ett breviarium, det är också ett ma-

nuale med ordningar och texter för de prästerliga handlingarna (dop, vigsel etc.) och ett rudimentärt missale. Missalet är för påvert för att det skulle ha fungerat som en sockenkyrkas mässbok, men bör ha varit fullt tillräckligt för en präst på resande fot. Pahlmblad påvisar också innehållsliga likheter med samtida resemissalen.

Det som gör denna utgåva av *Breviarium Scarense* riktigt användbar är de 72 registren, utarbetade av Pahlmblad med bistånd av fil. dr Birgitta Tuvestrand, fil. mag. Håkan Hallberg och teol. dr Jan Svensson. Registrens mångfald beror på att man, liksom i utgåvan av *Breviarium Lincopense*, har valt att göra separata register för varje liturgisk textgenre samt att för alla slags läsningar och sånger ur Bibeln ge två register, ett i bokstavsordning och ett i bibelboksordning. Nackdelen med detta förfaringsätt är att om man söker efter en text men inte säkert vet vilken genre den tillhör så måste man leta på många ställen. Fördelen är överblicken över texter inom en viss genre och möjligheten att enkelt jämföra textbeståndet med det i *Breviarium Lincopense*.

En omständighet som måste ha orsakat registermakarna betydande merarbete är att faksimilen inte har försetts med modern paginering. I stället för sidhänvisningar måste man därför i registren hänvisa till det senmedeltida tryckets egen numrering av ark och blad medelst bokstäver och romerska siffror; exempelvis står invitatoriet *Regem virginum* enligt registret på sidorna CCCXXVIII<sup>r</sup>, CCCLV<sup>r</sup>, Bb v<sup>r</sup> och Bb vj<sup>v</sup>. Förutom att dessa hänvisningar är utrymmeskrävande och en notorisk felkälla, eftersom de så lätt missuppfattas och förvanskas, kräver de att man är bekant med hur breviariets blad är numrerade, vilket tyvärr inte förklaras någonstans. De flesta vet kanske att ett upphöjt r betyder 'recto' och ett upphöjt v 'verso', och att detta betecknar fram- resp. baksidan av ett blad. Men de både versala och gemena romerska siffrorna och de både versala och gemena bokstäverna? Här följer en enkel förklaring av hur bladen i de olika delarna av *Breviarium Scarense* är numrerade och hur detta har hanterats i registren:

Brynolf Gerlakssons förord och kalendariet är tryckta på ett ark med åtta blad varav det första är blankt. Numrering saknas. I regist-



ren bortser man från det blanka bladet och hänvisar till dessa blad som [1a<sup>r</sup>] till (får man gissa) [7a<sup>v</sup>].

Psalteriet, hymnariet, manualet och breviariets innehållsförteckning består av tio och ett halvt ark à åtta blad. Arken är arksignerade, vilket innebär att varje är försett med en gemen bokstav från a till (i detta fall) l. Bokstaven står längst ned på de fyra första rectosidorna i varje ark. Samma sidor är dessutom numrerade med en gemen romersk siffra, där (för att ytterligare komplicera saken) ett ensamt eller avslutande i skrivs j. De första fyra bladen i ark a heter således a (men i registret står a j), a ij, a iij och a iiij. De senare fyra bladen i varje ark är onummerade men benämns i registren logiskt nog t.ex. a v, a vj, a vij och a viij. Det finns enstaka fel i 1498 års numrering, såsom att det på blad a iiij står tryckt c iiij; registren anger den förväntade bokstaven och siffran.

Breviariets vinterdel med sanktorale är folierad med versala romerska siffror från I till CXLVI överst på varje sida. Här finns även arksignering, från a till s, men den används inte i registren. Inga svårigheter här alltså, bortsett från tre feltryck: fol. XXXV heter XXXIX, fol. LIIII heter LIII och fol. CXVII heter CXVI. I registren anges det korrekta numret.

Missalet, som är infogat mitt i breviariet, börjar med kanontavla och kanonbön som upptar 6 onummerade blad. Registren hänvisar till dessa som [1b<sup>r</sup>] till (gissningsvis) [6b<sup>v</sup>]. Resten av missalet är folierat med gemena romerska siffror från j till xxiiij längst ned på varje sida. Nummer viij och xij saknas och det finns ett blankt blad i slutet som bör kallas [xxiv].

Breviariets sommardel, *Commune sanctorum inter pascha et pentecosten* och den resterande delen av sanktoralet följer. Här fortsätter den av missalet avbrutna folieringen med versala romerska siffror överst på sidorna, från CXLVII till CCCLXIV.

Breviariets *commune sanctorum*, dvs. tideböner för olika kategorier av helgon såsom apostel, martyr, jungfru etc., kommer näst sist, och allra sist finner vi *Notula Brynolphi*, en text promulgerad av Skarabiskopen Brynolf Algotsson med regler för liturgins utförande (utgiven av Dagmar Lagerberg 2016 i boken *Författartradition*

*Brynolf*). I denna del av *Breviarium Scarense* finns en ny foliering med versala romerska siffror överst på varje sida, från I till XXXIII. Dessutom finns en arksignering längst ned på varje sida, med formen Aa (av utgivaren kallad Aa j), Aa ij, Aa iij, Aa iiij och så vidare. I ark Bb saknas numrering av [Bb ij] och [Bb iiij]. Det sista häftet heter Dd och verkar ha tolv blad, eftersom numreringen går ända till Dd vj, men det går inte att avgöra säkert eftersom det sista bladet med tryck är [Dd ix]. I registren används arksigneringen, eftersom folieringen skulle kunna sammanblandas med det egentliga breviariets foliering.

Den som har läst och förstått ovanstående har också förstått att *Breviarium Scarense* innehåller  $8 + 84 + 146 + 6 + 24 + 218 + (\text{troligen}) 36 = 522$  blad eller 1044 sidor. I faksimilen saknas, som nämnts, ett överhoppat uppslag och troligen två blanka blad i slutet. I gengäld finns tre moderna blad: smutstitelblad, titelblad och ett blad med förordet, så sidantalet blir fortfarande 1044.

Det hade varit bra om ovanstående information hade återfunnits i band II. Det hade också varit bra om vissa av registren hade fått en kort förklaring; det är t.ex. inte omedelbart begripligt vad för slags texter som återfinns i det lilla registret *Hymni: strophae finales*. Jag har försökt lista ut det men gått bet. Man skulle kunna tro att det rör sig om de kyrkoårsbundna, doxologiska slutverser som finns i hymnariets hymner, men i så fall är registret långtifrån komplett.

Bortser man från att utgivaren tycks ha haft en överdrivet hög tanke om brukarnas kunskaper och slutledningsförmåga är *Breviarium Scarense* ett utomordentligt användbart arbetsinstrument och därtill ett mycket välkommet tillskott till det ganska blygsamma antalet nyutgåvor av medeltida svenska liturgiska texter.

*Stephan Borgehammar*

PETER PEITSALO, SVERKER JULLANDER &  
MARKUS KUIKKA (RED.)

## Liturgical Organ Music in the Long Nineteenth Century

### *Preconditions, Repertoires and Border-Crossings*

DocMus Research Publications, 10. Helsingfors: Sibelius Academy, 2017. 328 s.  
ISBN 978-952-329-091-4

1800-talet var ett dynamiskt århundrade för orgelkonsten. Instrumentet underkastades avsevärda tekniska förändringar, där exempelvis seklets industriellt drivna experiment med pneumatik ledde till att tidigare mekaniska konstruktioner kom att bli pneumatiska. Registersvällare och andra tekniska lösningar påverkade i viss mån både hur man spelade och skrev för instrumentet. Parallellt med sekulariserings- och statsmässiga förändringar flyttade orgeln till nya kultur- och samhällsarenor i och med att några av de största instrumenten kom att byggas i konsertsalar snarare än kyrkobyggnader. I skuggan, får man nog säga, av seklets omfattande repertoar av originalkompositioner samt den snabbt växande volymen transkriberade orkesterverk utvecklades även den liturgiska orgelkonsten i intressanta riktningar, både i form av improviserad och utkomponerad praxis. Seklet har historiografiskt dock ofta kommit att betraktats som en period av dekadans, mot vilken såväl modernistiska, nyklassicistiska och historierestaurerande orgelideal under 1900-talet har kunnat ta spjörn. Men vad exakt var det de tog spjörn emot? Vår bild av artonhundratalets orgel- och kyrkomusik har helt tydligt alltför ofta färgats av skarpa utsagor och värderingar från Thomas Laub med flera inflytelserika reformivrare. Dessas ideal kan därmed i sin tur förstås bättre genom en vetenskaplig fördjupning i artonhundratalets liturgiska orgelmusik.

Elva författare bidrar i volymen *Liturgical Organ Music in the Long Nineteenth Century*, som härrör från en konferens som hölls på Sibeliusakademien i Helsingfors i januari 2016. Själva begreppet ”liturgisk orgelmusik” kan naturligtvis betyda många saker, vilket tydligt framgår av bokens bredd av ansatser. Alla definitioner av begreppet måste inkludera både orgelsatser som ackompanjerar, ersätter eller alternerar med sjungna liturgiska texter, sådana som baserats på

liturgiska melodier (oavsett avsedd och senare faktisk tillämpning), jämte improviserade och komponerade komplementära inslag i gudstjänsten och kyrkorummet (med eller utan melodiska eller på annat sätt tematiska kopplingar till specifika liturgiska moment). Boken är ett mycket välkommet bidrag på ett område där kunskapsbildningen ofta är fragmenterad över olika kyrkoriktningar, geografiska områden och musikkulturer. Bidragen håller en hög och jämn nivå och behandlar en rad intressanta frågor som tyvärr inte alla av utrymmesskäl kan diskuteras separat här.

Sverker Jullander bidrar med en analys av Otto Olssons användning av gregorianska melodier som temata i originalkompositioner. Tonsättarens återkommande intresse för dessa melodier slår igenom starkt i hans orgelproduktion. Jullander finner att Olsson drivits av en för det förra sekelskiftet typisk estetisk vision om musik ”som är kyrkomusik och ingenting annat”. Begreppet ”gammalkyrklig”, som kom i svang vid denna tid och blev bestående under hela 1900-talet, står här för något annat än inom 1800-talets kyrko- och teologihistoria, där det snarast kom att betyda ”från tiden före öst-västliga schismen”. Inom svensk kyrkomusik och liturgihistoria blev begreppet i allt väsentligt däremot ett maskerat sätt att tala om medeltida kultur, hos Olsson och andra konkret för gregorianik, skolsånger m.fl. repertoarer. Jullander pekar på hur Olsson i sista satsen av *Credo symphonicum* implicerar trinitarisk peroration i en trippelfuga med en Credo-melodi (Fadern), *Jesus Christus nostra salus* (Sonen) och *Veni creator Spiritus* (den Helige Ande). Olsson går därmed in bland annat i en svensk artonhundratalsstradition av kyrkomusikalisk antikvarianism, efter aktörer som Pehr Frigel, Erik Drake, Oskar Byström och Johan Lindegren.

Den romersk-katolska mässans ”lager”-princip var ett intrikat samspel i den medeltida mässan (medan korpräster eller kantor sjöng vissa delar, lästes eller mässades tyst andra av den officierande prästen). Att denna överlagrade struktur ännu på 1800-talet fortlevde i form av *Missa lecta* (”läst mässa”) är inte obetydligt för orgelmusikens historia, eftersom organister i många generationer haft på sin lott att musikaliskt uttolka, utsmycka och dramatisera mässans

realitet för gudstjänstfirarna i de lästa mässorna. Ofta skedde detta genom improvisationer, men det finns också en betydande repertoar av bevarad komponerad musik för detta ändamål. Jonas Lundblad har tittat närmare på Franz Liszts orgelmusik till mässan, främst *Missa pro organo* (1879) och *Requiem* (1883).

Volymen belyser orgelkultur i vid mening, från i stort sett hela Europa, men en viss tyngdpunkt (fyra av de elva bidragen) finns på finska förhållanden. Organisten och tonsättaren Lauri (Lars) Hämäläinen (1832–1888) var på flera sätt en pionjär inom finsk kyrkomusik, bland annat som kompositör och utgivare av de första de tempore-samlingarna av liturgisk orgelmusik på 1860- och 70-talen. Peter Peitsalo kopplar denna verksamhet till en rad tidsströmningar under perioden i fråga, såsom den identitetsmässiga ”fenniceringen” av den finska kyrkans musik efter avskiljandet från Sverige 1809, samt expansionen av nya kyrkobyggnader och orglar i Finlands finskspråkiga inland. Peitsalo drar uppmärksamhet till det intressanta faktum att Hämäläinens stycken för allmänt bruk i gudstjänsten (”för gudstjänstens början”, ”på festdagar”, vid gudstjänstens slut” osv.) aktivt förhåller sig till befintlig repertoar i den stora lutherska orgelrepertoaren, med konkreta allusioner och emuleringar av verk av J. S. Bach, Mendelssohn m.fl. Hans preludium baserat på Bachs g-moll-fuga BWV 578 är uppenbarligen avsedd att spelas tillsammans med fugan, ett exempel på så kallad ”hypertematisering”, då ju Bachs och hans krets i regel inte tematiskt kopplade sina preludier till de parade fugorna. Peitsalo kopplar utgivningen av första häftet i serien *Orgel-musik till Kyrkan* (1869) till Hämäläinens sökande i konkurrens om den utlysta tjänsten som organist i Nikolajkyrkan i Helsingfors (numera Helsingfors domkyrka), medan senare samlingar kan ses relatera till pågående koralboksdebatter och historiemedvetna reformer. Orgelmusiken av Hämäläinens elev Oskar Merikanto (1868–1924) behandlas i ett intresseväckande bidrag av Jan Lehtola.

Klockarens, kalkantens och kyrkvaktmästarens roller i norra Europa är ett intressant och i många avseenden klart underutforskat kunskapsområde. Samuli Korkalainen belyser de finska och inger-

manländska situationerna under artonhundratalet. De skol- och kyrkohistoriska förändringar som artonhundratalet företedde vad gäller kantorns kyrkliga och samhällliga roll ser väldigt olika ut i olika delar av de lutherska kyrkorna i Nordeuropa. Överlag förefaller bestående yrkes- och ämbetsidentiteter ha överlevt vad som i efterhand framstår som ständigt förändrade ansvarsområden. På finskt område blir utbildningssträvanden för dessa kyrkans lekman-  
naämbeten starkt kopplade till idealistiska uppfattningar om att en höjd nivå på församlingssång och orgelspel också förväntas medföra positiva effekter på kultur och samhälle i stort.

Det är ett klokt vägval av volymredaktörerna att använda den rent kronologiska avgränsningen "the long nineteenth century" (i praktiken sjuttonhundratalets slut till nittonhundratalets början) utan att från början utgå från begrepp som "romantik" eller liknande, vilka ofta blir på samma gång både för vidlyftiga och för snäva. Man kan i boken ana ett genomgående mönster av uppvärdering av artonhundratalets orgelkonst i dess hela mångfald, vid sidan av de redan kanoniserade konstnärskapen hos ett antal franska, belgiska och tyska tonsättare. Sammantaget tecknas en vidare kontext innefattande, förutom orgelrepertoar, även levande praxis, interpretation och organologi. Många av de medverkande är samtidigt både forskare och aktiva organister på hög nivå, vilket ger fruktsamt djupkulturella perspektiv, förädlade av erfarenhet och utmejslade genom olika slags tyst traderad kunskap. Förhoppningsvis finner volymen också fram till en läsekrets av såväl musikforskare, musiker och teologer som en orgelintresserad allmänhet.

*Mattias Lundberg*

## Fyra psalmbokstillägg (samlingsrecension)

### Sång i Guds värld

*Tillägg till Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antaget av kyrkomötet i november 2015*

Helsingfors: Fontana Media, 2015. ISBN 978-951-550-810-2

### Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland

*Antagen av kyrkomötet i februari 1986. Nyutgåva sammanbunden med tillägget Sång i Guds värld*

Helsingfors: Fontana Media, 2016. ISBN 978-951-828-7, 978-951-550-812-6

### Virsikirjan Lisävihko

*Hyväksytyt kirkolliskokouksessa 4. marraskuuta 2015*

Helsinki: Kirjapaja, 2015. ISBN 978-952-288-316-6

### 100 salmer

*Et salmebogstillæg*

Fredriksberg: Eksistensen, 2017. ISBN 978-86-410-0001

### Kirkesangbogen

København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, 2017. ISBN 978-87-7524-180-4

Den kyrkliga sången har på senare tid berikats med olika psalmbokstillägg i de nordiska länderna. Följande exempel härrör från Finland och Danmark.

I Finland har *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland* fått ett tillägg antaget av kyrkomötet med titeln *Sång i Guds värld* (publicerat både separat och sammanbundet med psalmboken). Tillägget rymmer 147 psalmer, disponerade på tre huvudavdelningar. Representerade finländska författare är till exempel Fredrik och Karin Erlandsson, Anna-Mari Kaskinen och Ull-Britt Gustafsson-Pensar. Psalmförfattare från Sverige, som Britt G. Hallqvist och Jonas Jonson, är välrepresenterade. Flera finländska psalmförfattare är representerade med vardera *en* psalm, vilket kan tolkas som att det finns flera intresserade psalmförfattare i Finland. Bland tonsät-

tare finner man finländska sådana som Dag-Ulrik Almqvist och icke-finländska som Jaques Berthier, Per Harling och Egil Hovland. Även här är spridningen stor på melodier från enskilda tonsättare. Det internationella perspektivet är markant.

2015 antog kyrkomötet i Finland även ett finskspråkigt psalmbokstillsäg, *Virsiikirjan Lisäviikko*. Tillägget omfattar 79 psalmer fördelade på sex huvudavdelningar. Väl representerade finländska psalmförfattare är Anna-Mari Kaskinen och Pekka Johannes Kivekäs. Både när det gäller psalmförfattare och tonsättare, såväl inhemska som internationella, så gäller för detta tillsäg liksom för det svenskspråkiga att spridningen på enskilda medverkande är välgörande stor.

Båda tillsägen rymmer illustrationer till hjälp vid användning av teckenspråk. Detta initiativ fyller en viktig funktion och representerar en nyansats. Register över gemensamma psalmers representation i de båda tillsägen finns i respektive tillsäg.

I Danmark har ett psalmboktillsäg om 100 psalmer – som heter just *100 salmer* – getts ut 2017. Tillägget har tillkommit genom ett förlagsinitiativ, men genom att fråga allmänhet och kyrkomedarbetare vilka psalmer som de uppfattar som mest använda så tycks tillsäget ha god kyrklig förankring. Häftet är tematiskt uppbyggt och inleds med ”Årstiden” och avslutas med temat ”Liv och tro”. Några av de välkända danska psalmförfattarna är representerade, som Lisbet Smedegaard Andersen, Hans Anker Jørgensen, Holger Lissner och Lars Busk Sørensen. Bland tonsättarna finner man Willy Egmose och Erik Sommer. Icke-danska psalmförfattare är relativt mindre representerade. I övrigt visar psalmtillsäget stor spridning av danska psalmförfattare och tonsättare. Psalmerna visar på en medveten strävan att nå fram till och tolka de problem som är människors problem i dag. Natursymbolerna har fortfarande en fast ställning även i denna moderna psalmdiktning.

*Kirkesangbogen* är en omfattande ny samling; den rymmer 228 texter med melodier samt en avdelning med ”Kommentarer, Temaregister, Forfattarregister, Komponistregister samt Alfabetisk register”. Bredden i samlingen är stor, i förordet nämns ”overvejende nyere dansk salmemateriale”, ett urval klassiska danska sånger, ny-



skrivna psalmer och sånger, ”i vores tids sproglige og musikalske udtryk”, vidare ett mindre urval av kända engelskspråkiga sånger samt kanon- och ”cirkelsange”, enstaka på latin. Man betonar att urvalet skall betraktas som en utvidgning av repertoaren i *Den Danske Salmebog*, därför har man inte tagit med texter från denna men väl några melodier.

Resultatet har blivit en intressant presentation av traditionellt och nytt, internationellt och klassiskt danskt, moderniserade Luther-texter i kombination med nykomponerade melodier. Här finns Bob Dylan och H. C. Andersen, här finns U2 tillsammans med latinska hymner osv. Det inbjuder till berikande läsning och att testa nya melodier. Registret ”Kommentarer” ger en hel del aha-upplevelser och, i varje fall för en icke-dansk, ny kunskap om bidragens tillkomst och kontext; kortfattat visserligen, men inspirerande.

Samlingens titel är alltså inte *Salmebog* utan *Kirkesangbogen*. Det har underlättat vidgningen av repertoaren och öppnat för nyansatser utanför det traditionellt kyrkligt hymnologiska och hymnodiska. Samtidigt anges att materialet är förankrat i dansk kyrklig tradition. Samlingen blir på så sätt ett exempel på i vilken riktning kommande psalmboksarbete kan tänkas gå:

*Kirkesangbogen* består af både salmer og sange. Hvor salmerne tolker folkekirkens brede evangelisk-lutherske kristendom og overvejende er skrevet til brug i gudstjenesten, tager sangene i højere grad udgangspunkt i en almenmenneskelig erfaring og rummer efter redaktionens vurdering en mere åben kristen livsforståelse. Vi tror, at salmer og sange gensidigt vil kunne supplere hinanden og give mulighed for at sammensætte nye, varierede og spændingsfyldte repertoarer, der kan formå at inspirere vante og mindre vante kirkegængere (s. 6-7).

*Sven-Åke Selander*

MARGARETA RIDDERSTEDT

## Vackert och värdigt

*Liturgiska textilier från svenska ateljéer 1880–1930*

Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2017. 378 s. ISBN: 978-91-7649-793-7

Vackra och värddiga skulle de vara, de liturgiska textilier som Margareta Ridderstedt beskriver i sin avhandling *Vackert och värdigt*. Vacker och värdig är också boken som nu föreligger, omfattande och därmed stor och tung, tryckt på bra papper, tvåspaltad och försedd med många bilder, naturligt eftersom det är konst och hantverk som beskrivs i boken. Eftersom det är en bok man gärna vill bläddra i och återkomma till, hade det varit ännu bättre om den varit inbunden, vilket väl ekonomin satt stopp för.

Boken och disputationen är ett flerårigt och stort projekt som Ridderstedt nu slutfört. Arbetet fyller ett tomrum. Ingen har tidigare så omfattande beskrivit den rätt märkvärdiga och i hela Svenska kyrkan genomförda förnyelsen av den liturgiska skruden. Märkvärdig är denna förnyelse, eftersom den innebar att de liturgiska textilierna från och med artonhundratalets slut mestadels är formgivna av svenska konstnärer och tillverkade i svenska ateljéer, men också därför att den innebär en återgång till en mycket rikare liturgisk skrud i de svenska kyrkorna. En liknande och så omfattande utveckling finns inte under den tiden i de andra nordiska kyrkorna.

Som avhandling hör boken hemma både i textilvetenskapen och i konstvetenskapen. Genom sitt arbete vid Riksantikvarieämbetets textilenhet har Ridderstedt kommit i beröring med många av kyrkornas textilier, både de som bevaras i kyrkorna och de som numera finns på museer.

Margareta Ridderstedt beskriver hur den svenska textilkonst som växer fram mot slutet av 1800- och början av 1900-talen i hög grad berörde kyrkans textilier och hur mycket av det som skapades var liturgiska textilier. Den nya konsten och det gamla hantverket förnyade kyrkornas textilier, samtidigt som en liturgisk förnyelse krävde ett nytänkande kring kyrkans skrud.

Ridderstedt identifierar orsaker till objektens tillkomst och pro-

duktionen av dem. En stor del av arbetet med boken har utförts i olika arkiv. Med hjälp av beställningsregister, kassaböcker, skisser och fotografier, utställnings-kataloger och korrespondens har ett stort antal mässhakar, antependier och andra liturgiska textilier kunnat identifieras, en förutsättning för att kunna jämföra olika grupper av textilier, olika konstnärer och tendenser inom ikonografi och estetik.

Trots att det är textilier som undersöks är det inte textilteknik som särskilt diskuteras, utan textiliernas konstnärliga värden och deras plats i liturgin och i kyrkorna.

Textilierna befinner sig i skärningspunkten mellan konst och konsthantverk. Under perioden som Ridderstedt undersöker, 1880–1930, finns starka rörelser för att framställa bruksföremål konstnärligt.

Man talar i Tyskland om "Angewandte Kunst", i England om "Arts and Crafts", på franska om "Art Décoratif". I Sverige skriver Ellen Key om *Skönhet för alla*. De brukade föremålen skall inte bara vara funktionella, utan också vackra.

De liturgiska textilierna skapas med hänsyn till att de skall brukas i sitt speciella sammanhang, i en viss lokal och med viss funktion. Deras yttre form är redan bestämd, om det också finns viss möjlighet till variation, beroende på både plats och tid. Textiliernas plats i rummet är också bestämd: antependiet täcker hela eller en del av altarets front mot församlingen, predikstolsklädet hänger framför predikstolen, mässkruden bärs av prästen, som inträder från sakristian och träder för altaret, där han oftast vände ryggen mot församlingen – alltså är det ryggsidan av mässhaken som dekoreras mest. I större kyrkor var det inte ovanligt att två präster tillsammans trädde inför altaret, ofta då iklädda likadana mässhakar.

Föremålen är i centrum i Ridderstedts undersökning, men hon berättar även om de sociala nätverken kring deras tillkomst. De som tillverkade textilierna var huvudsakligen kvinnor. Det var kvinnor som ledde ateljéerna, (ofta) kvinnor som gjorde skisserna, andra kvinnor som tolkade skisserna. I kapitlet VIII, Hantverkets betydelse, hantverkarnas betydelse, skildras brodoserna och deras mer eller mindre självständiga tolkningar av skisserna. Appendix I innehåller

biografier över ateljéledarna–direktriserna, andra konstnärer (tolv kvinnor och en man), och några brodöser.

I Kapitel II presenterar Margareta Ridderstedt fem stora ateljéer, som tillverkade kyrkliga textilier under de femtio år som avhandlingen omfattar, och de konstnärer som var verksamma där. Dessa ateljéer var Ersta paramentförening (1880–1966), Göteborgs paramentverkstad (1883–97), Föreningen Handarbetets Vänner (1874–), Textilateljé Licium (1904–) och Ateljé Libraria (1912–2005).

När dessa verkstäder etablerades hade de flesta svenska kyrkor ett bestånd av antependier, mässhakar och kalkkläden, de flesta av svart sammet med ett stort kors av silverband, med törnekrona och ibland strålkran på ryggsidan, och på framsidan en silvertriangel i vilken Jahve är inskrivet med hebreiska bokstäver. Ryggkorsen står på en Golgatakulle och ofta med tre stora spikar i kullen. Där finns också ofta ett palmlöv och en olivkvist. Det var också vanligt med röda mässhakar i motsvarande utförande, av sammet och med gulddekorationer. Om det fanns mässhakar i andra färger var dessa oftast ännu äldre än de svarta och röda från 1700- och 1800-talen.

Ersta paramentförening bildades 1880. De första beställningarna samma år rörde ”altaruspsättningar”, antependier, bokdyna, altarduk och kalkkläde, den första hela uppsättningen i rött. Broderierna utfördes efter tyska förlagor. Redan nu börjar färgerna komma, grönt 1886, violett 1887, vitt 1901, men endast på altarkläden.

Mässhakar började man tillverka 1900. Den röda färgen var vanlig, men även vita och violetta mässhakar tillverkades på Ersta på 1900-talet. Mässhakarnas form är den raka, långt in på 1920-talet.

Göteborgs paramentverkstad bildades 1883, och drevs efter nedläggning 1897 vidare av brodösen Elisabet Bastholm. Man broderade efter förlagor på altardukar och köpte in mässhakar från Frankrike, som man sedan broderade på. Antependier och predikstolskläden i alla fem liturgiska färger inskaffades redan 1892 till Falkenbergs nya kyrka. Svarta, violetta och röda mässhakar tillverkades eller importerades från Paris.

HV, Handarbetets Vänner, grundat 1874, var en professionell ateljé, med avlönade konstnärinnor och brodöser. Här använde man

inte färdiga förlagor. Hanna Winge och Agnes Branting initierade på 1880-talet den sakrala produktionen. Nu blir konstnärerna i ateljén viktiga. Även HV ägnade sig under den första tiden åt altarets textilier. De första mässhakarna som tillverkades på HV var ett par mörkt violetta sammetsmässhakar till Johannes kyrka i Stockholm 1903.

Licium grundades 1904 av Agnes Branting och brodösen Mimmi Börjeson. De första antependierna och mässhakarna var röda, men också svarta antependier beställdes snart. Under Liciums första 26 år tillverkades 545 antependier och 464 mässhakar. De levererade textilier till alla svenska landskap och hade den största produktionen av ateljéerna under 1900-talet.

Libraria växte fram ur en ”Permanent utställning av kyrklig konst” 1912, slogs samman med Licium 1920 och skilde sig från Licium 1923, då Aktiebolaget Libraria bildades. Dokumentationen från de tidiga åren är bristfällig. Före 1920 finns endast tre säkert dokumenterade mässhakar, men produktionen under trettioalet var omfattande, av både antependier och mässhakar.

I Kapitel III ”Fakta kring textilierna” behandlar Ridderstedt produktionens omfattning, vilka beställarna var, materialen och de tekniska kännetecknen. Det är i arbetet med materialen som Margareta Ridderstedt finner de svenskritade sidendamasterna från Venedig, en upptäckt som fick henne att för en tid att lämna arbetet med *Vackert och värdigt* och resulterade i boken *Veneziansk sidendamast*, 2008.

Kapitel IV ”Fördjupningar” ägnas åt fyra särskilda kyrkors skrud och den ekumeniska biskopsskruden i Uppsala. Uppenbarelsekyrkan i Saltsjöbaden och Engelbrektskyrkan färdigställdes 1913 och 1914 och ritades av två olika arkitekter, som tillsammans med textilkonstnärinnorna på Licium respektive HV också står som konstnärliga upphovsmän till den textila skruden.

När Vreta klostrets kyrka restaurerades 1915–17 beställdes röda mässhakar från Licium, vita 1925–26, och gröna 1929–30.

S:t Lars kyrka i Linköping fick genom en donation två röda mässhakar 1926, gröna 1928, svarta 1930, violetta 1931 och vita 1932, också från Licium.

Dessa fyra kyrkor beställde mässhakar parvis. Seden att två präster samtidigt trädde för altaret vidhölls.

Den sista avdelningen av kapitlet ägnas den så kallade ekumeniska biskopsskruden i Uppsala, beställd för Nathan Söderblom och det ekumeniska mötet 1925.

Kapitel V behandlar ”Liturgiska färger”, Kapitel VI ”Symbolvärld, motiv och texter” och Kapitel VII ”En religiös tankevärld i textilt utförande”.

Kapitel VIII ”Hantverkets betydelse, hantverkarnas insatser” behandlar brodöserna och deras arbete, brodösernas och ateljéernas ”handstil”. Här finner vi också uppgifter om hantverkarnas ekonomiska och sociala villkor.

I Kapitel X ”Olika nätverk” finns uppgifter om de sociala nätverken: mellan individer, mellan konstnärer och beställare, mellan donatorer och mottagare.

I Kapitel IX ”Onödig prakt eller glädjefylld skönhet?” upptas faktorer som lett till den textila skrudens förnyelse och omfattning i svenska kyrkor. I grunden ligger att reformationen aldrig förbjöd användandet av de textilier som fanns, och att den textila skruden även i fortsättningen användes och förnyades. Liturgiska strömningar från Wilhelm Löhe i Neuendettelsau, från Herrnhut och senare från England påverkade svenska teologer och präster och väckte nytt intresse för liturgiska färger och det rätta bruket av altaret och mässhaken.

Boken innehåller även en Summary, Litteratur och källor, Appendix I: Biografier, Appendix II: Tabeller kyrkor, Appendix III: Tabeller över motiv och texter, Bildförteckning, Personindex och Kyrkoindex.

Jag inser att Margareta Ridderstedts uppdelning av stoffet i flera kapitel är nödvändig då ett så omfattande material skall belysas, men frågar ändå om något annat hänt med stoffet om varje ateljé istället följts kronologiskt. Vissa personer förekommer i de tre största ateljéerna och därför återkommande i hela boken. Konstnärerna Branting, Carin Wästberg, Hanna Winge och Sofia Gisberg förekommer alla på många sidor. Agnes Branting finns på HV från 1883, var direktis

för HV 1891–1904, bildade Licium 1904 och ledde det samman­slagna Licium och Libraria 1920–1923. Förmodligen är bläddrandet ofrånkomligt, eftersom materialet är så rikt.

En liten anmärkning till Appendix II: kyrkorna som fått ny skrud har av någon anledning fått landskapsbeteckningar. Kanske är detta ett system från äldre arkiv, men det kan ju ändå göras rätt. Göteborg ligger i Västergötland, således även kyrkorna Carl Johan, Masthug­get och Hagens kapell, Tjolöholm ligger i Halland och Gustavsberg i Uppland.

På något eller några ställen finns en not till *Geijer, A, 1929*. Hän­visningen är till en artikel i en tidskrift, vilket inte framgår.

*Vackert och värdigt* är en rik bok, säkert så nära man kan komma en uttömmande beskrivning av femtio gyllene år i svensk liturgisk skruds historia. Det arbete som Margareta Ridderstedt lagt ner i många arkiv och i museer, kyrkor och kyrkoarkiv är mycket omfat­ande. Boken är resultatet av en trägen forskning. Hon har också sammanfattat allt detta på god svenska och illustrerat med många bilder, en absolut nödvändighet för läsaren.

*Karin Oljelund*

MARIE ROSENIUS (RED.)

## Det kyrkliga språket i teori och praxis

*Studia Theologica Practica Umensia*, 1. Umeå: Umeå Universitet, 2017. 150 s.

ISBN: 978-91-7601-805-7. ISSN: 2002-777X

Det är sällan som det uppstår en ny svensk teologisk skriftserie, och i synnerhet inom ämnet praktisk teologi. Men nu har det hänt. År 2017 publicerade Umeå Universitet den första årliga antologin i *Stu­dia Theologica Practica Umensia*. Skriftserien visar att teologer, knutna till Umeå Universitet, deltar i utvecklingen av teologi i Sverige, och i synnerhet vill man göra det genom en signifikant betoning av samspelet mellan teori och praxis.

Första antologin i skriftserien har en bred repertoar, men med en sammanhängande tematik. Ändå kan varje artikel läsas som ett självständigt bidrag. Målsättningen är att kommande skrifter ska

ha ett motsvarande upplägg. Den nya serien har en redaktion som beslutar om vilka artiklar som ska publiceras sedan de granskats av två oberoende forskare (*double blind peer review*).

I ett allt mer digitaliserat samhälle bör noteras att skriftserien saknar (än så länge?) en digital publicering, parallellt med den tryckta. Utgivarna aviserar dock att vid sidan av den årliga tryckta boken kommer man att använda digital publicering med öppen tillgänglighet ”när så är möjligt”.

Det sammanbindande temat för första antologin är ”Det kyrkliga språket i teori och praxis”. Valet av tema återspeglar medvetenhet om de intressanta perspektivskiften som nu pågår inom humanistisk språkforskning bortom traditionell språkvetenskap. De sju artiklarna ställer förtjänstfullt språkfrågorna i centrum också för forskning inom praktisk teologi, och då särskilt inom tre av dess många delområden: *liturgik*, *homiletik* och *ekumenik*. Dessa tre områden får strukturera den här recensionen av antologin.

Inledningsvis vill jag ge några exempel på den vidgning av frågan om språk som präglar antologin. I artiklarna kallas studieobjektet för ”det kyrkliga språket”, ”kyrkska”, ”börens språk”, ”handbokens texter”, ”*the embodied sermon*”, och så vidare. Dessa preciseringar av vad som undersöks visar på förändringens vindar i forskningen. Det är inte ett sökande efter ett religiöst språk i allmänhet eller studier av språkssystem i sig, som om det vore en naturvetenskap. Studiet av språk har fått signifikanta sociala, rituella, performativa, konkret lokala, emotionella, kognitiva och filosofiska perspektiv. Därmed får tanke, känsla och handling plats i det kyrkliga språket.

Språkets mångtydighet lyfts också fram i antologins artiklar genom nyckelord som identitetsformande, meningsskapande och kulturbärande. Även den gamla retoriska synen på språk inom homiletiken kompletteras här genom dialogiska teorier som aktualiserar språkets existentiella funktion. Språk påverkar både tänkande och handling.

Tre av de sju artiklarna lyfter fram språkfrågor inom *liturgik*. Peder Thalén skriver om så kallat inklusivt språk utifrån Svenska kyrkans nya handbok och den språksyn som direktiven till det projektet speg-



lar. Genom jämförelser med vardagsspråk problematiserar Thalén handboksarbetets ambitioner att skapa större delaktighet genom "kosmetiska" förändringar på ordnivån. De konkreta exempel på texter i handboken som Thalén analyserar visar att handbokskommitténs syn på språket förbiser ordens/satsernas mening och deras användning. Man vill närma sig vardagsspråket, men gör det på fel sätt. Orden är ju i liturgin inbäddade i en konkret situation, därför efterlyser Thalén en "av-abstraktifiering" av det kyrkliga språket genom en "prövning mot det alldagliga språkets roll i mänsklig kommunikation".

Bokens redaktör, Marie Rosenius, återvänder i sin artikel till sin doktorsavhandling om lokal gudstjänstpraxis i Luleå stift 1990–2009, då det skedde stora organisationsförändringar inom Svenska kyrkan. I artikeln diskuterar Rosenius *ordo* (struktur) i den liturgiska teologin och i kyrkans organisation som ett slags teologiskt kroppsspråk.

Den tredje artikeln med anknytning till liturgik är skriven av exegeten David Willgren och behandlar den identitetsformerande roll som börens språk har i liturgisk praxis. Bön är inte bara människors ord riktade till Gud, utan orden har också ett horisontellt perspektiv. Genom exempel på böner från första och andra templets tid inom judendomen visar Willgren hur börens språk bidrar till formandet av olika slags sociala identiteter.

Tillsammans visar alltså dessa tre författare att liturgins språk kan undersökas med hjälp av olika teoretiska perspektiv – språkfilosofiskt (Thalén), som gestaltad teologi (Rosenius) och bibelvetenskapligt som historisk-kritisk exegetik (Willgren). Denna ämnesövergripande karaktär kännetecknar numera forskning inom praktisk teologi. Den tidigare kyrkohistoriska dominansen är överspeland, men det har skett utan att de historiska perspektiven i forskarämnet nedvärderas eller negligeras.

Två av de sju artiklarna hör hemma inom *homiletik*. Thomas Girmalm och Tord Larsson lyfter fram predikan som korporativ talhändelse. Girmalm gör en historisk-systematisk omläsning av den internationellt spridda boken *Predikan – en principiell studie* (The

*Living Word*), skriven av Gustaf Wingren 1949 (1960). Artikeln är skriven på engelska. Enligt Wingren utgör varje predikohändelse en konkret situation, då Guds/Bibelns ord kommer ”i svang” (Luther) i och genom predikantens ord. Girmalm menar att den beskrivningen uttrycker en inkarnatorisk syn på predikan, alltså att den betraktas som en fortsättning på det gudomliga människoblivandet och inte som en särskild metod. För att kvalificera denna förening mellan gudomligt och mänskligt använde Wingren begreppet *communicatio idiomatum*. Girmalm hävdar att boken också speglar praxisvändningen i Wingrens teologiska arbete. Predikan som en ecklesial praktik blev utgångspunkten för Wingrens teologiska reflektioner.

I antologins sista artikel gör Tord Larsson en analys av språket i den inträdespredikan som kyrkoherde Pehr Hagström höll i Skellefteå församling den 4 maj 1749. Larssons analyserar denna predikans relation till bibeltexten, till kyrkliga språknormer och till retoriska ideal. Resultatet blir en kulturbild av predikospråket vid den aktuella tiden.

Två andra artiklar i antologin undersöker språkfrågor kring *ekumenik*, en disciplin som i Sverige räknas till ett delområde både inom praktisk teologi och inom missionsvetenskap. Den ena artikeln är skriven av bibelvetaren David Wiljebrand och handlar om ekoteologins språk, framför allt vilken roll som metaforer spelar i det språket för föreställningar och moraliskt handlande. Det är inte självklart att klassificera den artikeln inom forskningsområdet ekumenik. Författaren själv ser ”grön teologi och praktik” som ”interdisciplinär”, men han konstaterar också att den ekumeniska rörelsen har identifierat miljö- och klimathoten som en stor utmaning för kyrkorna. Det är även intressant att begreppet ekumenik ordagrant betyder kyrkans relationer till den bebodda världen (*oikoumene*), dit frågor om hållbar utveckling utan tvekan hör.

Den andra ekumenikartikeln är skriven av Erik Eckerdal, och den handlar om olika språkverkstäder som enhetssträvanden skapade för att reparera den omfattande språkförbistring mellan kyrkosamfund och kyrkliga traditioner. Eckerdal argumenterar för att kyrkoskiljande olikheter av språklig karaktär har tilltagit genom den

”konfessionalisering” som växte fram efter kontroverserna inom västkyrkan på 1500-talet. Titeln på hans artikel är fyndig – ”Att övervinna Babylon” – och innehållet i artikeln visar initierat på språkets problem, utmaningar och möjligheter i ekumenisk praxis. Eckerdal öser här ur sitt stora forskningsarbete kring den luthersk-anglikanska kyrkogemenskapens tillkomst och reception med utgångspunkt i Borgåöverenskommelsen.

Sammanfattningsvis konstaterar jag med glädje att den första boken i den nya skriftserien speglar vad som händer inom teologin när språk sammanförs med praxis. Artiklarna vittnar om en dynamisk frigörelse från en tidigare självpåtagen begränsning av språk som något entydigt och givet syntaktiskt-semantiskt system som utgjort basen för språkets praktiska användning. I denna antologi förenas reflektioner om det religiösa/kyrkliga språket med studier av ecklesiala praktiker och den mänskliga kulturen.

*Sune Fahlgren*

## Tre databaser för psalmer (samlingsrecension)

### Den Norske Kirkes salmedatabase

Den norska kyrkan i samarbete med Eide forlag, Vigmostad & Bjørke AS.  
Tillgänglig: <http://www.gudstjeneste.no>

### Den danske salmedatabasen

Psalmnätverket Syng Nyt. Tillgänglig: <http://www.salmedatabasen.dk>

### Canterbury Dictionary of Hymnology

Canterbury Press. Tillgänglig: [www.hymnology.co.uk](http://www.hymnology.co.uk)

Nätbaserade databaser med sökfunktioner har närmast blivit en självklarhet i vår tid. Det är en ovanlig syn idag att en bokhylla pryds av Nordisk familjeboks eller Nationalencyklopedins vackra skinnband. Nu går vi till vår dator eller läsplatta och ”googlar” fram de uppgifter vi söker. Databaserna är en fantastisk resurs som förenklar och skyndar på processen vare sig vi planerar föredrag, förbereder

gudstjänster eller ägnar oss åt forskningsarbete. Det är svårt att tänka sig att vara utan denna resurs.

I fokus för denna recension står tre databaser som innehåller psalmer och information om dessa. Det som är viktigt när jag närmar mig en databas är dess funktionalitet ofta i dessa sammanhang uttryckt med ordet ”användarvänlighet”. Bedömningar av innehållsliga kvaliteter låter sig knappast göras. Två av dessa databaser upptar psalmer med text och melodi, dels från av kyrkomöte antagna psalmböcker, dels nya psalmer av skiftande kvalitet. Dessa två databaser har mycket begränsad bakgrundsinformation till psalmerna. Den tredje databasen har tvärtemot en mängd bakgrundsinformation om 2500 psalmer och därtill en rad artiklar med hymnologiskt fokus i allmänhet, författade av mer än 400 författare. Det är följaktligen vad man hittar och hur (lätt) man hittar det man söker som primärt kommer att stå i fokus för denna recension av en norsk, en dansk och en engelsk databas.

Målgruppen för den danska och norska databasen är präster, kyrkomusiker och andra i församlingstjänst och syftet är att förse dessa med redskap för praktiskt gudstjänstarbete. Den engelska databasen vänder sig till den hymnologiska forskaren. Den som förbereder en gudstjänst har inte mycket att hämta där, såvida det inte gäller en psalmafton eller något liknande.

Den norska ”salmedatabasen” etablerades i oktober 2017 i samband med den norska kyrkans *Trosopplæringskonferans*. Psalm-databasen ingår i en mer omfattande webbplats *Den norske kirkes gudstjenestebibliotek* där man förutom att ta del av psalmer erbjuds gudstjänstordningar, texter, liturgisk musik för gudstjänster m.m. För att komma åt webbplatsen krävs ett abonnemang. Om man vill använda något material från webbplatsen skall detta registreras på den gudstjänst eller annan aktivitet den är avsedd för. Församlingen betalar sedan på årsbasis för användningen av webbplatsen i förhållande till antalet gudstjänster och antalet gudstjänstdeltagare.

Psalmdatabasen består av sex olika del-databaser. *Den norske kirkes salmedatabase* är den norska psalmboken digitaliserad. Psalmerna visas med notbild och kan dessutom lyssnas på. Psalmerna är inspe-

lade ”au naturel”, dvs. en man eller kvinna sjunger psalmens samtliga verser till ackompanjemang. Man kan även lyssna på psalmen instrumentalt.

Länken för *Den norske kirkes koraldatabase* leder till Cantando förlag, där koralboken finns digitaliserad. Det betyder att man också kan lyssna på koralackompanjemanget, dock här ”syntetiskt”. Detta har det goda med sig att man kan ändra tonhöjden och skriva ut noten – för alla oss som inte transponerar fritt är detta en fantastiskt god resurs.

Den tredje psalmdatabasen är *Den norske kirkes salmedatabase: nya salmer*. Här finns i skrivande stund endast åtta psalmer. Dock finns enligt förlaget ett ”förråd” om dryga trettioålet nyskrivna psalmer som successivt läggs in här. Dessa psalmer behandlar områden som anses underrepresenterade i psalmboken och kan därmed komma att utgöra ett psalmbokssupplement som utvecklas kontinuerligt.

Den fjärde databasen heter *Digital besifringssalmebok*. Såvitt jag kunnat utröna är denna databas densamma som koraldatabasen.

Den femte databasen heter *Hymns in English* och innehåller den engelska versionen av 95 psalmer från Norsk salmebok. Här återfinns t.ex. ”Amazing grace”, ”Silent night”, ”Rock of ages” eller ”You are holy, you are whole”.

Den sjätte databasen heter *Eides salmedatabase*. Denna databas innehåller de psalmer ur den så kallade Høringssalmeboken 2008 som inte kom med i Den norska kyrkans nya psalmbok när den antogs 2013. Dessutom använder Eide förlag denna databas för att lägga in andra nya psalmer.

Enligt uppgift från förlaget använder 70% av de norska församlingarna webbplatsen, vilket knappast är förvånande. Den är välutrustad med det som behövs för att förbereda en gudstjänst. Inte minst är lyssningsfunktionerna användbara, framför allt när man planerar att använda obekanta psalmer.

Sökfunktionerna är okomplicerade. Sex olika sökfunktioner finns för varje psalm. Man kan söka på titel, psalmnummer, upphovsperson, kyrkoår eller så kallad fritextsökning. Även om jag inte använt databasen i praktisk gudstjänstförberedelse skulle jag nog vilja påstå

att det är sökfunktionerna som gör webbplatsen så användbar. För den innehåller väldigt mycket information och jag skall erkänna att jag gick vilse i början. Som så många liknande webbplatser kräver den ”orienterings-träning” innan man känner sig helt bekväm med den.

Den danska *Salmedatabasen* har tillkommit som ett privat initiativ av församlingsprästen och historikern Morten Skovsted och det danska psalmnätverket ”Syng nyt”, grundat 2011. Nätverket består idag av 400 ”organister, präster, kirkesangere, salmedigtere, komponister, musikfolk og salmebrugere fra hele landet”. Databasen färdigställdes för allmänt bruk under 2017 och finansieras förutom med fondmedel med stöd från hela 177 församlingar.

Till *Salmedatabasen* är två redaktionsgrupper knutna, en för text och en för musik. Avsikten är att ”føre den danske salmeskat ind i fremtiden [...] at gøre både gamle og nye salmer tilgængelige elektronisk”. I denna databas finns såväl nya som gamla psalmer. Den är alltså inte enbart knuten till den danska psalmboken, men samtliga psalmer ur den danska psalmboken finns med. Alla psalmer som förs in i databasen bedöms av redaktionsgrupperna, så även psalmerna ur den danska psalmboken. De psalmer ur den danska psalmboken som fått omdöme av redaktionsgruppen att inte hålla måttet förses med följande text:

Der gøres opmærksom på, at denne salme af redaktionsgruppen er bedømt til ikke at besidde tilstrækkelig kvalitet til optagelse i Salmedatabasen, men at den medtages alligevel, fordi den findes i Den Danske Salmebog.

Redan på första sidan möts man av frågan till vilken söndag eller utifrån vilket tema man vill välja psalm. Därmed blir denna databas en bra och lätthanterlig resurs som psalmvalslista. Här kan man dessutom göra en avancerad sökning där man ganska exakt kan bestämma vilken sorts psalm man vill ha både när det gäller kyrkoårstid, när psalmen är skriven (finns psalmer från 1200-talet till vår

tid), vem som har skrivit psalmen och komponerat melodin, i vilket sammanhang man skall använda psalmen etc.

En intressant resurs är att man kan få förslag på psalmer för en hel gudstjänst. Urvalet har gjorts dels av prästen och psalmförfattaren Holger Lissner och databasens initiativtagare Morten Skovsted. Dessutom inbjuds olika präster och organister att under en månad bidra med sina psalmval.

Den psalm som visas i *Salmedatabasen* är länkad till webbplatsen <http://www.dendanskesalmebogonline.dk>. Om databasens psalm återfinns i den danska psalmboken kan man här se text och lyssna på melodin både med ackompanjemang och enstämigt.

Databasen är enkel att hantera och gratis om man bara vill titta på psalmförslag. Vill man kunna läsa psalmtexten eller lyssna på psalmmelodin måste man registrera sig. Man erbjuds 14 dagars gratis provotid, därefter kostar årsabonnemanget 240 DKK.

I salmedatabasen finns också möjlighet att ”göra tummen upp” för psalmen eller lägga in den som ”favorit”. I det senare fallet dyker den upp på ”Min sida”. På det sättet kan man använda basen år från år för att planera sina psalmval.

Huvudredaktörerna för *Canterbury Dictionary of Hymnology* är J. R. Watson, Emma Hornby och Jeremy Dibble, alla välrenommerade hymnologer. Dessutom finns biträdande redaktörer i andra engelsktalande länder som Australien, USA och Kanada. Databasen beskrivs som det första försöket sedan över hundra år att skapa en ”Dictionary of Hymnology” och refererar därvid till John Julian’s *A Dictionary of Hymnology* som först publicerades 1892. Flera fruktlösa försök gjordes så under 1900-talet att forma ett engelskt psalmllexikon, men inte förrän i november 2009 tog planerna fastare former. Man bestämde sig då för en webbplats istället för bokpublicering. Databasen behandlar hymnologiska frågor från ”the earliest years to those written today”.

Sökfunktionerna är enkla. Dels finns en fritextsökning där man lätt tar sig fram, t.ex. med något ord ur psalmens titel eller något ord man letar efter. Vill man söka mer tematiskt kan man leta under

sju olika ”Categories”, var och en med en rad underavdelningar. Artiklarna inom varje avdelning kommenterar psalmens proveniens, dess författare, kompositör och text ur en rad olika perspektiv. Dessutom finns artiklar från de mest skilda hymnologiska områden. Det som förvånar mig är att musikkommentarerna är så få. I den mån artiklar om musik finns så ger de intryck av att vara i huvudsak instruktiva eller pedagogiska. Att göra teologiskt fördjupande reflektioner kring musiken är förvisso en utmaning. Jag hade kanske förväntat mig att denna databas skulle i större utsträckning våga anta den utmaningen.

De flesta artiklar avslutas med litteraturförslag för fortsatta studier. Under varje artikel ges möjlighet att skriva till redaktörerna och föreslå kompletteringar eller korrigeringar i texterna.

Jag uppfattar nog att just länken ”Categories” är lite av nyckeln till databasen. Den ger översikt och enkla möjligheter att sortera i det synnerligen rikhaltiga materialet. När jag botaniserar bland artiklarna får jag samma känsla som när man förr slog i uppslagsboken, man kom aldrig fram till det ord man sökte för det fanns hela tiden en rad andra spännande texter att läsa.

Över 80% av databasens kommenterade psalmer är engelska originalpsalmer. Endast 22 psalmer presenteras på andra språk. De svenska psalmer jag hittar är ”Var hälsad sköna morgonstund” och ”Höga majestäet vi alla”.

Denna databas kräver subskription för åtkomst till artiklar och psalmtexter. Ett årsabonnemang kostar 69 pund. Som abonnent har man dock tillgång till ett mycket omfattande och spännande material.

*Ragnar Håkanson*



TERESE ZACHRISSON

## Mellan fromhet och vidskepelse

*Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*

Göteborg: Institutionen för historiska studier, 2017. xiii + 395 s.

ISBN 978-91-629-0242-1

I historikern Terese Zachrissons doktorsavhandling *Mellan fromhet och vidskepelse* behandlas aspekter av religiös materialitet i det efterreformatoriska Sverige, här att förstå som 1600- och 1700-talet. I centrum står med andra ord materiell kultur. Urvalet av kategorier har fallit på bilder, relikier, sidoaltare, bönekors och heliga källor. Hon avser att undersöka ”vad som hände med de heliga platserna och föremålen i mötet mellan evangelisk renlärighet och ett traditionellt folkligt fromhetsliv” (s. 3). Enligt ett mer preciserat syfte analyserar avhandlingen ”hur föreställningar och praktiker kopplade till heliga föremål och platser påverkades av reformationen” (s. 9). Sammantaget är alltså sökarljuset inställt på å ena sidan föremålen och platserna som sådana och å den andra på de föreställningar och praktiker som hängde samman med dessa. Detta undersöker Zachrisson med hjälp av ett större antal frågeställningar rörande förekomsten av heliga föremål efter reformationen, hur föremålen relaterade till andra föremål, till människor, landskap, kyrkorum och föreställningar om helgonen, hur de bredare folklagren men också det övre skiktet inom den svenska kyrkan såg på föremålen och hur föreställningar och praktiker kopplade till föremålen förändrades över tid.

De materiella källkategorier som Zachrisson har valt att undersöka närmare är alltså bilder, relikier, sidoaltare, bönekors och heliga källor, då det är dessa som förekommer i hennes omfattande skriftliga källmaterial från 1600- och 1700-talet. Senare års forskning har inom olika områden kommit att intressera sig för just materiella aspekter av olika företeelser i historia och nutid, detta till den grad att man brukar tala om en *material turn*. Vad gäller senmedeltida fromhetsliv är Caroline Walker Bynums *Christian Materiality* (2011) att betrakta som ett standardverk. För termen materialitet och materiella aspekter av fromhetslivet hänvisar även Zachrisson flitigt till just Bynum. Detta är ett klokt val, då den senare inte enbart ser

på föremålen som ting utan intresserar sig för deras funktion och innebörd, hur människor agerade i relation till dem, men också hur föremålen själva kan ha uppfattats som aktörer, som aktiva förmedlare av helighet. Under senare år har även flera nordiska forskare på ett förtjänstfullt och användbart sätt fördjupat sig i fromhetslivets materialitet, till exempel i antologierna *Instruments of Devotion*, ed. Henning Laugerud & Laura Katrine Skinnebach (2007) och *The Saturated Sensorium*, ed. Hans Henrik Lohfert Jørgensen, Henning Laugerud & Laura Katrine Skinnebach (2014). Även i denna litteratur finns lämpliga teoretiska och metodiska redskap, dock inte använda i denna avhandling.

Zachrisson har en klok inställning till föremålen och de människor som brukade dem genom att förhålla sig förstående och välvillig till den tidens rådande föreställningsvärld, rationalitet och ontologiska kategorier. Läsaren blir därmed tacksamt befriad från de i andra sammanhang stundtals förekommande nutida drifterna med gångna tiders föreställningar, inte minst gällande fromhetslivet, och möts här istället av en uttrycklig vilja att söka förstå hur människor tänkte, agerade och förhöll sig till sin föreställningsvärld. Det är på många sätt just fromhetslivet, och specifikt det folkliga fromhetslivet som Zachrisson intresserar sig för. Hon diskuterar begreppet ”folklig fromhet” i relation till äldre benämningar såsom *lay religion* och *traditional religion* och nyare begrepp såsom *vernacular religion* och *everyday religion*, där hon föredrar de senare, eftersom de inte delar upp samhället i olika skikt utan ser fromhetslivet som mer homogent. Samtidigt varnar Zachrisson för risken med, inte minst avseende 1600- och 1700-talet, att alltför mycket homogenisera bilden av olika samhällsgruppers syn på fromhetslivets praktiker och föreställningar. Det är bra att dessa internationella begrepp, som ofta har applicerats på senmedeltida förhållanden på kontinenten och brittiska öarna, diskuteras och värderas, inte minst i relation till olika förhållanden och historiska tidsepoker i en svensk kontext.

Det krävs ett källpluralistiskt angreppssätt för att genomföra en liknande studie och detta rör sig också om en ambitiös sådan, inte minst med avseende på källmaterialets omfång och bredd. Zachris-

son har undersökt såväl bilder och föremål som ett omfattande skriftligt material av olika genrer såsom kyrkorättsliga källor, handlingar i kyrkoarkiven, antikvarisk-topografiska rapporter och litteratur samt etnografiska och konstvetenskapliga uppteckningar. Till gagn för andra forskare och intresserade av ämnet har författaren i flera olika tabeller sammanställt förekomsten av kyrkor i Skara stift med under 1600- och 1700-talet fortfarande bevarade sidoaltaren, i förekommande fall tillsammans med det årtal då altaret nämns för sista gången i det skriftliga materialet. Tabeller finns också för kyrkor i Skara stift med bevarade träskulpturer under efterreformatorisk tid, över relikier och relikvarier samt heliga källor bevarade i 1600- och 1700-talets Sverige.

Vi känner sedan tidigare till att föreställningar om att heligheten kunde komma till uttryck genom det materiella inte upphörde i och med reformationen och att de svenska reformatörerna såg på bilder och andra materiella uttryck som *adiafora*, villkorliga ting, som kyrkorna fick behålla. Genom denna avhandling visas dock på ett konkret sätt och genom olika former av källor hur folklig fromhet i relation till materiella uttrycksformer inte dog ut under 1600- och 1700-talet. Från kyrkans ledande skikt ansågs det dock viktigt att reglera hur människor agerade i relation till dessa bilder och föremål. Det blev till exempel inte tillåtet att tända ljus framför dem, bära dem i procession eller knäböja inför dem. Undersökningen visar också hur inställningen hos såväl biskopar, domkapitel och sockenpräster varierade stort under perioden, från en överseende inställning till biskopsvisitationer med förstörelse som resultat.

Under 1600-talet skärper flera ledande kyrkomän tonen avseende vissa bilder, som man menar är förknippade med vidskepelse, till exempel en framställning av Kristi grav till vilken människor offrade för att erhålla hälsa. Andra bruk för att bota sjukdom var att skrapa bort färg eller förgyllning från helgonbilder. Många kyrkors relikier och relikvarier konfiskerades redan under 1500-talet, men undersökningen visar att ett antal fortfarande fanns kvar i kyrkorna under perioden. Avhandlingen kan också visa att trots att det kom att uttalas förbud mot sidoaltaren under 1500-talets andra hälft, förekom det

fortfarande under 1600- och 1700-talet sådana i kyrkorna, och att dessa dessutom fortsatte att föras med tillhörande textilier. Också ute i landskapet förekom heliga platser med materiella fromhetsuttryck i form av källor och resta kors, som på olika sätt brukades av folket. Dessa bruk var återkommande kritiserade som vidskepelse av såväl samhälleliga som kyrkliga auktoriteter.

De senaste decenniernas forskning har presenterat bilden av den svenska reformationen som en komplex och långdragen process. Zachrissons avhandling bekräftar ytterligare denna bild och bidrar på ett fruktbart och intresseväckande sätt till att sätta fokus på och öka kunskapen om 1600- och 1700-talets fromhetsliv utifrån folkets och materialitetens perspektiv.

*Stina Fallberg Sundmark*